

ISSN 2664-5157

Turkic Studies Journal

№ 2 (1) /2019

2019 жылдан бастап шығады
Founded in 2019
Издается с 2019 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Нұр-Сұлтан, 2019
Nur-Sultan, 2019
Нур-Султан, 2019

Бас редакторы
Ерлан Сыдықов
т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі (Қазақстан)

Бас редактордың орынбасары
Бас редактордың орынбасары

Шақимашрип Ибраев, ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Ирина Невская, доктор, проф. (Германия)

Редакция алқасы

Гайбулла Бабаяров	т.ғ.д. (Өзбекстан)
Ұлданай Бақтыгереева	ф.ғ.д., проф. (Ресей Федерациясы)
Дмитрий Васильев	т.ғ.д., проф. (Ресей Федерациясы)
Заур Гасанов	PhD (Әзербайжан)
Гюрер Гульсевин	доктор, проф. (Түркия)
Анна Дыбо	ф.ғ.д., проф. (Ресей Федерациясы)
Мырзатай Жолдасбеков	ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Дания Загидуллина	ф.ғ.д., проф. (Татарстан, Ресей Федерациясы)
Зимони Иштван	доктор, проф. (Венгрия)
Болат Көмеков	т.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Игорь Кызласов	т.ғ.д., проф. (Ресей Федерациясы)
Дихан Қамзабекұлы	ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Сейіт Қасқабасов	ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Ласло Мараш	PhD (Нидерланд)
Мария Иванич	доктор, проф. (Венгрия)
Мехмет Олмез	доктор, проф. (Түркия)
Карл Рейхл	доктор, проф. (Германия)
Зайнолла Самашев	т.ғ.д. (Қазақстан)
Қаржаубай Сартқожа	ф.ғ.д. (Қазақстан)
Айрат Ситдиқов	т.ғ.д., проф. (Татарстан, Ресей Федерациясы)
Фирдаус Хисамитдинова	ф.ғ.д., проф. (Башқұртстан, Ресей Федерациясы)
Нурила Шаймердинова	ф.ғ.д., проф., жауапты хатшы (Қазақстан)
Амантай Шәріп	ф.ғ.д., проф., жауапты хатшы (Қазақстан)
Альфия Юсупова	ф.ғ.д., проф. (Татарстан, Ресей Федерациясы)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Сәтпаев к-сі, 2.
Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-434). E-mail: turkicjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Меншіктенуші: ҚР БҒМ «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» ШЖҚ РМК
Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігінде тіркелген.

30.07.19 ж. № 17814-Ж -тіркеу куәлігі

Мерзімділігі: жылына 4 рет

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қажымұқан к-сі, 13/1,

тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-434)

Editor-in-Chief
Yerlan Sydykov
Doctor of Historical Sciences, Prof., Academician of NAS RK (Kazakhstan)

Deputy Editor-in-Chief
Deputy Editor-in-Chief

Shakimashrip Ibrayev, Doctor of Philology, Prof. (Kazakhstan)
Irina Nevskaya, Dr., Prof. (Germany)

Editorial board

Gaybulla Babayarov	Doctor of Historical Sciences (Uzbekistan)
Uldanai Bakhtikireeva	Doctor of Philology, Prof. (Russian Federation)
Dmitriy Vasiliev	Doctor of Historical Sciences, Prof. (Russian Federation)
Zaur Gasanov	PhD (Azerbaijan)
Gurer Gulsevin	Dr., Prof. (Turkey)
Anna Dybo	Doctor of Philology, Prof. (Russian Federation)
Myrzatay Zholdasbekov	Doctor of Philology, Prof. (Kazakhstan)
Daniya Zagidullina	Doctor of Philology, Prof. (Tatarstan, Russian Federation)
Zimoniy Istvan	Dr., Prof. (Hungary)
Bolat Kumekov	Doctor of Historical Sciences, Prof. (Kazakhstan)
Igor Kyzlasov	Doctor of Historical Sciences, Prof. (Russian Federation)
Dikhan Kamzabekuly	Doctor of Philology, Prof. (Kazakhstan)
Seit Kaskabasov	Doctor of Philology, Prof. (Kazakhstan)
Laszlo Maracz	PhD (Netherlands)
Maria Ivanics	Dr., Prof. (Hungary)
Mehmet Olmez	Dr., Prof. (Turkey)
Karl Reichl	Dr., Prof. (Germany)
Zainulla Samashev	Doctor of Historical Sciences (Kazakhstan)
Karzhaubay Sartkozha	Doctor of Philology (Kazakhstan)
Ayrat Sitdikov	Doctor of Historical Sciences, Prof. (Tatarstan, Russian Federation)
Firdaus Hisamitdinova	Doctor of Philology, Prof. (Bashkortostan, Russian Federation)
Nurila Shaimerdinova	Doctor of Philology, Prof., executive secretary (Kazakhstan)
Sharip Amantay	Doctor of Philology, Prof., executive secretary (Kazakhstan)
Alfiya Yusupova	Doctor of Philology, Prof. (Tatarstan, Russian Federation)

Editorial address: 010008, Kazakhstan, Nur-Sultan city, Satpayev str. 2.

Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-434). E-mail: turkicjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Owner: Republican State Enterprise in the capacity of economic conduct «L.N.Gumilyov Eurasian National University» Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan

Registered by Ministry of information and communication of Republic of Kazakhstan

Registration number № 17814-Ж, from 31.07.19

Periodicity: 4 times a year

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Nur-Sultan, Kazakhstan, 010008;

tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-434)

Главный редактор
Ерлан Сыдыков
д.ист.н, проф., академик НАН РК (Казахстан)

Зам.главного редактора
Зам.главного редактора

Шакимашрип Ибраев, д.ф.н., проф. (Казахстан)
Ирина Невская, доктор, проф. (Германия)

Редакционная коллегия

Гайбулла Бабаяров	д.ист.н. (Узбекистан)
Улданай Бактыгереева	д.ф.н., проф. (Российская Федерация)
Дмитрий Васильев	д.ист.н., проф. (Российская Федерация)
Заур Гасанов	PhD (Азербайджан)
Гюрер Гюльсевин	доктор, проф. (Турция)
Анна Дыбо	д.ф.н., проф. (Российская Федерация)
Мырзатай Жолдасбеков	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Дания Загидуллина	д.ф.н., проф. (Татарстан, РФ)
Зимони Иштван	доктор, проф. (Венгрия)
Булат Кумеков	д.ист.н., проф. (Казахстан)
Игорь Кызласов	д.ист.н., проф. (Российская Федерация)
Дихан Камзабекулы	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Сейт Каскабасов	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Ласло Мараш	PhD (Нидерланды)
Мария Иванич	доктор, проф. (Венгрия)
Мехмет Олмез	доктор, проф. (Турция)
Карл Рейхл	доктор, проф. (Германия)
Зайнолла Самашев	д.ист.н (Казахстан)
Каржаубай Сарткожа	д.ф.н. (Казахстан)
Айрат Ситдинов	д.ист.н., проф (Татарстан, РФ)
Фирдаус Хисамитдинова	д.ф.н., проф. (Башкортостан, РФ)
Нурила Шаймердинова	д.ф.н., проф., отв.секретарь (Казахстан)
Амантай Шарип	д.ф.н., проф., отв.секретарь (Казахстан)
Альфия Юсупова	д.ф.н., проф. (Татарстан, РФ)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Сатпаева, 2
Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-434). E-mail: turkicjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Собственник: РГП на ПХВ «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»
МОН РК

Зарегистрирован Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан

Регистрационное свидетельство № 17814-Ж от 31.07.2019

Периодичность: 4 раза в год

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Кажымукана, 13/1,

тел.: +7(7172)709-500 (вн. 31-434)

МАЗМҰНЫ/CONTENT/СОДЕРЖАНИЕ

<i>K.Djamatkulova</i> Transformational affixes of the predicate/ <i>К.Джаманкулова</i> Баяндауыштық жіктеу есімдіктерінің трансформациялануы.....	6
<i>A.F.Galimullina</i> Artistic originality of Renat Kharis's works for children/ <i>А.Ф.Галимуллина</i> Художественное своеобразие произведений Рената Хариса для детей.....	12
<i>M.K.Habdulina</i> New data on the study of the Tasmola archaeological culture of Saryarka/ <i>М.К.Хабдулина</i> Новое в изучении Тасмолинской археологической культуры Сарыарки.....	21
<i>M.Huseynova</i> Language contacts of Azerbaijani and Kazakh turkic languages (on the basis of Azerbaijani dialectologist, academician Mammadaga Shiraliyev's creative works).....	34
<i>Sh.Ibraev</i> Turkology: scientific paradigm and intersubject description/ <i>Ш.Ибраев</i> Түркология: ғылыми парадигмасы және пәнаралық сипаты.....	41
<i>B.E.Kutekov, Z.K.Kartova</i> A source study analysis of Amir Timur's waqf diploma issued by the Turkestan mosque of Khoja Ahmet Yasavi at the end of the XIV- the beginning of the XV century.....	52

ЕСІМНАМАЛАР/PERSONALIA/ПЕРСОНАЛИИ

<i>S.Trofimova</i> Milestones of creativity: Valentin Ivanovich Rassadin/ <i>С.Трофимова</i> Вехи творчества: Валентин Иванович Рассадин.....	60
<i>M. Yeskeyeva, K.Yesenova</i> The largest personality in Turkic linguistics: academician R.Syzdyk is 95 years old/ <i>М.Ескеева, Қ.Есенова</i> Түркі тіл біліміндегі ірі тұлға: академик Р.Сыздық 95 жаста	66

СЫН ШҚІРЛЕР/REVIEWS/РЕЦЕНЗИИ

<i>B.Korganbekov</i> Ancient art chronicle/ <i>Б.Корганбеков</i> Көненің көркем шежіресі.....	73
--	----

Transformational affixes of the predicate

Kuljamal Djamankulova

Doctor of Philological sciences,

Prof. of Department of Kyrgyz Language

Kyrgyz National University

Bishkek, Kyrgyzstan

E-mail: djamankulova.guljamal@gmail.com

Abstract. This article explores the transformation of affixes of a predicate simple sentence. The article says that the genesis of the sentence structure is related to the predicate, that the affixes of the predicate were transformed from personal pronouns. In the Turkic languages, including the Kyrgyz language, personal pronouns were used as the final “designer” of the predicate and did not belong to the category of affixes. A study of the structure of a simple sentence in comparative historical terms showed that the genesis of the sentence structure is related to the nature of the predicate, that the affixes of the predicate were transformed from personal pronouns. There were no predicate affixes in the Orkhon-Yenisei script. In the dictionary of Mahmud of Kashgar “Divani Lugat-at Turk” there are many examples of the predicate with the substantive element *ol*. The use of personal pronouns in a predicative role, the construction of Turkic speech according to the agglutinative type led to their further development, gradually personal pronouns were transformed into personal affixes of the predicate. Personal affixes in the Kyrgyz language are also transformed from personal pronouns.

Keywords: sentence structure; predicate genesis; pronouns; suffix affixes; Orkhon-Yenisei monuments; “Lugat-wat Turk sofa”; agglutinative type; Kyrgyz language.

DOI: <https://doi.org/10.32523/tsj.02-2019/2-1>

Баяндауыштық жіктеу есімдіктерінің трансформациясы

Кульжамал Джаманкулова

филология ғылымдарының докторы,

қырғыз тіл білімі кафедрасының профессоры

Ж.Баласағұн атындағы ұлттық университет

Бішкек, Қырғызстан

E-mail: djamankulova.guljamal@gmail.com

Аннотация. Мақалада сөйлем құрылымының генезисі баяндауыштың табиғатымен байланысты екендігі, баяндауыштық жақ категориясының жіктеу есімдігінен келіп шыққандығы туралы сөз болады. Түркі тілдерінде, оның ішінде қырғыз тілінде де жіктеу есімдіктері баяндауыш қызметін атқарғанымен, морфологиялық тұрғыдан аффикстердің тобына өткен емес.

Жай сөйлемнің құрылымын салыстырмалы-тарихи тұрғыда зерттеу оның белгілі бір өзгерістерге ұшыраған бөлігі баяндауыш екендігін көрсетті, баяндауыштық жақ категориясының есімдіктерден келіп шыққандығы анықталды. Көне орхон-енисей ескерткіштерінде баяндауыштың қазіргідей жақ категориясы болған емес. Махмұд Қашқаридың “Диуани лұғат-ат түрк” сөздігінде де етістік баяндауыштан кейін жіктеу есімдігі келетін сөйлемдер бар. Жіктеу есімдіктерінің осындай предикаттық рөлде қолданылуы, түркі тілінің жалғамалық құрылымда түзілуі олардың одан әрі дамуына алып келген. Бара-бара есімдіктер сөздің құрамындағы дауыстыларға байланысты болған

аффикстерге айналған. Кыргыз тилинде де жақ категориясының толық формасы жіктеу есімдіктерінен келіп шыққан.

Кілт сөздер: сөйлемнің құрылымы; баяндауыштың генезисі; есімдіктер; жіктеу есімдіктері; орхон-енисей ескерткіштері; “Диуани лұғат-ат түрк” сөздігі; жалғамалы тип; кыргыз тілі.

Кіріспе сөз

Жай сөйлемнің құрылымын салыстырмалы-тарихи тұрғыда зерттеу үшін оның байырғы типтерін табу керек. Сондай-ақ оларды түркі тілдерінің тілдік бірлігінің қатарына қосып, олардың тарихи қимылының тенденциясына ретроспективтік тұрғыда зерттеу жүргізу қажет. Мұндай салыстырмалы-тарихи талдаудың негізгі нысаны жай сөйлемнің дамуы оның белгілі қимылға ие болған бөлігі болып есептеледі [1, с. 23].

Осы көзқарасқа сүйенсек, тарихи тұрғыдан алғанда оның жүйесі басқаларға қарағанда тұрақты болып саналады, өйткені түркі тілдерінде, қай тарихи кезеңде болмасын, есімдіктердің барлық топтарымен бірге, жіктеу есімдіктері де осындай тек субстантивтенген басқа сөз таптары арқылы беріледі.

Ал баяндауыштың арнасында дамып келе жатқан етістік шақ және байланыстырушы құралдар есебінен тарихи өзгерістер болып тұрады. Түркітанушылардың көбі сөйлем құрылымының генезисі баяндауыштың табиғатымен байланысты деп есептейді.

Материалдар мен әдістер

Жай сөйлемнің ең байырғы түрлерін анықтау үшін оның типтері бойынша жасалған классификациясы көмектеседі. Жай сөйлемнің типтері – баяндауыш-предикаттың грамматикалық жақтан мағыналық тәсілдеріне байланысты болады. Баяндауыштың грамматикалық жақтан мағынасы - сөйлемнің типін, оның есім немесе етістік екенін анықтайды. Н.З.Гаджиева айтқандай, бұл екі типтің өзара байланысы түркі тілдерінің грамматикасы үшін өте маңызды. Басқа ғалымдардың назарын аударған мәселе–баяндауыштың мағыналық тәсілдері және ерекше етістік бөлшегі мәселесі болып есептеледі.

Жай сөйлемнің құрылымын салыстырмалы-тарихи тұрғыда зерттеу оның белгілі бір өзгеріске ұшыраған бөлігі баяндауыш екендігін көрсетті. Нәтижесінде, баяндауыштық жақ категориясының жіктеу есімдіктерінен келіп шыққандығы анықталды.

Әдеби шолу

Сөйлем жүйесі бойынша баяндауыш құрылымының даму эволюциясы ғалымдарды қызықтырған. Мәселен, Н.А.Баскаков оны төмендегідей модельде берген: A1 – C1 - A2 – C2 [2, с. 44]. Ғалым баяндауыш құрылымының бірнеше жүйелі даму кезеңдерін көрсетеді. A2 - баяндауыш жүйесіндегі бірінші элемент, әрқашан тұрақты, ал модальділік пен шақты қамтыған динамикалық белгінің атрибутивтік формасы қатары, немесе генетикалық жақтан есімдіктен келіп шыққан бөлшек арқылы беріледі, ал бірақ C2 субстантивтік элементі ең көне мезгілден бері түрін өзгертіп келеді.

Тілдің даму үрдісінде сөйлем-пікірдің құрамындағы логикалық жақтан әлсіз бөліктері конструкцияның құрамынан түсіп қала береді. Ол формасы да қазіргі түркі тілдерінің көпшілігінде өз дербестігін жоғалтып, жақ категориясының қатарына өтіп кеткен. Егер де түркі тілдерінде бар 1- және 2-жақтағы жекеше және көпше түрдегі жіктеу есімдіктері арқылы түзілсе, мұндай жағдайда ол субтантивтік элементі, яғни предикаттағы қайталанушы субъект деформацияланып, толық жақ аффиксіне айналған. Н.А.Баскаков мынадай мысалдарды көп келтірген: *Мен аlyan тап (я брал), немесе қысқарған формасы: мен аldyt ‘я взял’* [2, с. 87].

Н.З.Гаджиева баяндауыштық аффикстердің пайда болуы, тегі жіктеу есімдіктерінен

келіп шыққандығын айтқан. Қазіргі түркі тілдерінде де жіктеу есімдіктердің баяндауыштық аффикс арқылы қолданылған жағдайлары бар: Сал.: эзерб. *Сән мәним гардашымсан.* (Аз. Даст, II, 44) ‘*Ты мой брат*’; қырғ. *Биз пионербиз* (Қырғ. Юд, 50) ‘*Мы пионеры*’; құм. *Мен кьонакъман* (Я кьонакълар, 140) ‘*Я гость*’; шор. *Пис кичиг оганар эбес - пис* (Шор. Дыр., 254) ‘*(Мы) не маленькие дети мы*’ [1, с. 159].

Н.З.Гаджиева қырғыз тіліндегі Биз - мугалимбиз ‘*Мы - учителя*’ деген сөйлемдегі – биз формасы жіктеу есімдігі баяндауыштың аффиксі арқылы қолданылған деп есептейді [1, с. 159]. Мұндай мысалдар қырғыз тілінде көп кездеседі: *Биз – мугалимбиз. Биз - студенттиз. Биз – конокпуз т.б.*

Етістіктің аффикстері жіктеу есімдіктерінен келіп шыққандығын А.Н.Кононов та айтады: “Личные аффиксы восходят к личным местоимениям” [3, с. 222].

С.Құдайбергенов қырғыз тіліндегі сөйлемде баяндауыш негізгі рөлді атқаратынын айтады. Ғалым баяндауыш – сөйлемнің негізгі элементі, ал жақ категориясы “баяндауыштың фундаменти” болып есептеледі дейді [4, с. 957].

Талдау

Қырғыз тіліндегі жақ категориясының толық формасы жіктеу есімдіктерінен шыққан. Байырғы түркі тілдерінде (орхон-енисей және ұйғыр ескерткіштерінде) қазіргідей жақ категориясы болған емес, олардың орнына жіктеу есімдіктері (“беттеме ат атоочтор”¹) қолданылған; жіктеу есімдіктері тиісті сөзден кейін немесе бұрын келген. Баяндауыштан кейін келген есімдіктер өзінен бұрын айтылған сөздің дауысты дыбыстан кейін келіп, біртіндеп бастапқы өз дербестігін жоғалтып, категорияға айналған [4, с.32].

Мысалдар: 2. *Мен тиги немеге унчукпаймын дегенмин* (Ч.А.). 3. *Үйдө Абакир, Сааданбек, мен үчөөбүз калганбыз* (Ч.А.). 4. *Мен сенсиз эле акылдуумун* (Ч.А.).

Бірінші екі жақтың жекеше және көпше түрінің формалары генетикалық жағынан негізінен жіктеу есімдіктермен байланысса, үшінші жақтың формасы етістікпен байланысады.

Қазіргі қырғыз тілінде 1- және 2-жақтың екі түріне тең өзіне тиесілі жақ формалары бар. Ал 3-жақтың әрқашан қолданылатын арнайы жақ формасы жоқ. Ежелгі уақыттағы “*тур*” деген етістіктің есім формасы “*турур*”-дан қысқарып отырып, “*т*” формасына айналған түрі ғана осы шақ пен айқын келер шақта үшінші жақтың жекеше және көпше түрінде жақ формасы ретінде қолданылады [4, с. 34].

Н.З.Гаджиева 3-жақта да жіктеу есімдіктерінің баяндауыштың аффиксі арқылы қолданылу тенденциясы орын алғандығын, бұл байырғы түркі тілдерінде және қазіргі кейбір түркі тілдерінде кездесетінін мәлімдейді.

Мысалы, башқұрт тілінде жіктеу есімдігі 3-жақта *ул* ‘он’ түрінде есім сөйлемдерде кездеседі: *Хәсән языусы ул* ‘Хасан-писатель’ (сөзбе-сөз. ‘Хасан писатель он’). Бұл жағдайда *ул* аффикс арқылы емес, субстантивтік элемент ретінде қабылданады. *Ул* сөзінде дыбыстық құрамның тұрақтылығы сақталады, яғни үндестік заңына бағынбайды [1, с. 160].

Тыва тілінде жіктеу есімдігі 3-жақта *ол* түрінде есім сөйлемдерде кездеседі: Ол өөреникчи ол ‘Он ученик’. *Ол ажылдап тур ол* ‘Он работает’; Мал хавуда чор ол (Исх.П., 223) ‘Скот пасется на пастбище’ [1, с. 160].

Тыва тілінде жіктеу есімдіктері баяндауыш қызметінде қолданылады, бірақ морфологиялық жақтан аффикстердің тобына өтеді. Мысалы, Мен студент мен ‘Я студент’; Бис өөреникчи бис ‘Мы ученики’ (Сал: этиштик жакталыш: Мен ноомчаан мен ‘Я читал’) [5, с.222].

Мұндай көрініс татар тілінде де бар: (мысалы, Дөрөсен эйткәндә, халык зур ул, көчле ул, Дэртле ул, моңлы ул, эдип ул, шагыйрь ул ‘Говоря правду, народ, велик, силен, бодр,

1.С.Құдайбергеновте жіктеу есімдіктері “беттеме ат атоочтор” деп берілген.

певуч, ученый, поэт’) (Зак., 30).

Жиктеу есімдіктері баяндауыштың аффиксі ретінде барлық түркі ескерткіштерінде кездеседі.

Махмұд Қашқаридың “Диуани лұғат-ат-түрк” сөздігінде бұл секілді мысалдар көп кездеседі:

1. *Ol мэниң – оғлым ol ‘Он есть мой сын’* (СМ, ДЛТ, I, 73/41); 2. *Ol эвга багмыш ol ‘Он пошел домой’* (СМ, ДЛТ, I, 73/41); 3. *Ol эвга вараган ol ‘Идущий домой’* (СМ, ДЛТ, I, 69); 4. *Ol тарыг таритган ol ‘Сеющий зерно’* (СМ, ДЛТ, II, 370); 5. *Ol вугдай аритган ol ‘Очищающий зерно’* (СМ, ДЛТ, II, 370); 6. *Ol эр қулін ураган ol ‘Человек избивающий своего раба’* (СМ, ДЛТ, I, 69) [8].

Қазіргі қырғыз тілінде *ol* формасы 3-жақтың аффиксі ретінде сақталған емес.

Осылай бола тұра бірқатар түркі тілдерінде есім сөйлемдерде жақ формалары қолданылмайды. Мысалы, алт. *Мен алтай кижжи ‘Я алтаец’*; *Слер алтай улус ‘Вы алтайцы’* [9, с. 237].

Көптеген түркі тілдерінде баяндауыштық аффикстің үш жақта тең кездеспегендігін С.Е. Малов та айтқан. Мысалы: қар. *Мен тювюл кыз ‘Я не девочка’*, қар.т. *Билмядим ки, сен бунди шерең – А сен перең ‘Я не знал, что ты такой жулик. – А ты перең’* (Мусаев, 1964, 129); түрікм. *Бу мен, бу мен* (Курбанов и др., 1964, с.21) ‘*Это я, это я’*; ұйғ. (хамий.) *Атлар(ы) урок, jollarы узак ‘Лошади слабы, а дороги длинны’* [10, с.16, 27]. *Шыңжан сөйленісі: жарның мен kaländeri ‘Я слуга у моей любимой’* [11, с. 36]; *үзе немә дйсе, үзе пул ‘Если спросишь, что это? Это деньги’* [12, с. 27].

Мұндай көрініс қырғыз тілінде де ұшырасады: 1. *Бул - мен.* 2. *Мен – Айша.* 3. *Азыр сенин оюнуңарды көрүүчү - мен, Авдий Каллистратов* (Ш.А.).

Нәтижелері

Жиктеу есімдіктерінің мұндай предикаттық рөлде біркелкі қолданылысы, түркі тілінің жалғамалық түзіліс заңына бағыныңқы жағдайы олардың одан арғы дамуына алып келген, сөйтіп бара-бара фонетикалық варианттылығы немесе біріккен сөздің құрамындағы дауысты дыбыстарға байланысты болған аффикстерге айналған. Мысалдар: гаг. *Сән күчүксүн, не йапажан орда?* (Буд. Жактан, 113) ‘*Ты маленький, что там будешь делать?’*; ноғ. *Боляк - болмаяк соьзлерге аз тынчламага керексинь* (Кенч. Йол, 19) ‘*Ты должен мало прислушиваться к пустяковым словам’* т.б. [1, с.160].

Қырғыз тілінде де баяндауыштан кейін келген жиктеу есімдіктері өзінен бұрын аяқталған сөздің дауысты дыбыстан кейін келіп, бара-бара бастапқы өз дербестігін жоғалтып, жақ категориясына айналған. Мысалдар: 1. *Мен редакцияда болдум* (Ч.А.). 2. *Экөөбүз жоолукпай коймок эместиз* (Ч.А.). 3. *Мен окууга барам.* 4. *Мен үйдөн келдим.* 5. *Сен айылга барасың.*

2-жақтың көпше түріндегі баяндауыштың аффиксі одан әрі дамыған, ал түркі тілінде *сыңыз//сығыз* формаларында (*ыз* – көптіктің көрсеткіші) тұрады. Мысалы, гаг. *Иимекчи адамсың сән Иванчу, иимекчи сенин гелинин дә, хализ адамсыңыз* (Буджактан, 112) ‘*Хороший ты человек, Иванчу, и хорошая твоя невеста. Вы настоящие люди’* [1, с.160].

2-жақтың *-ыңыз* аффиксі ХІ ғасырдағы жазба ескерткіштерде Махмұд Қашқаридың мәліметі бойынша оғыз және қыпшақ тілінде ғана кездеседі [6, с.38].

Н.З.Гаджиева есім баяндауыштың *-ым, -им, -ум, -үм; -ам, -эм* варианттарындағы 1-жақтың аффикстерінің модельдерін өзгеше топқа бөлу керек деп есептейді. Мұндай аффикстердің типтері өзінің тар вариантында тәуелдік жалғауымен дәл келеді. Бұл типтегі баяндауыштық аффикс бір парадигманың шегінде баяндауыштық және тәуелдік жалғауының контаминациясын² көрсетеді.

2. Контаминация (лат. *contaminatio* ‘жапасу, араласу’) – тіл бірліктерінің немесе оның бөліктерінің құрылымдық, семантикалық, ассоциативтік немесе функционалдық жақындқ негізінде бірігуі, кірігуі.

Қараңыз: Стариченов В.Д. Большой лингвистический словарь. – Ростов на/Д.: Феникс, 2008. – С.26.

Салыстырыңыз. Мен колхозчуям ‘Я колхозник’ (Сан колхозчусан эмес) [1, с.161].

1- және 2-категориядағы аффикстердің жалпылығы, олардың жіктеу есімдіктерімен байланысы түркологиялық зерттеулерде айтылып келеді [7, с. 166-167].

Қарашай-малқар тілінде жіктеу есімдіктерінің жекеше 1- және 2-жақтары фонетикалық жақтан трансформацияланып, баяндауыштық аффикстер ретінде қолданылады. Мысалы: ма(-ме, -са/-се: *Мен учителме* (Дм. Строй, 379) ‘*Я учитель*’ [1, с.60].

Чуваш тілінде 1-және 2-жақта көпше тұлғадағы баяндауыштық форма тәуелдік формасымен дәл келеді. Бұл форма контексте ғана көрінеді. Мысалы: *Биһиги оғолорбут кәллиләр ‘Наши дети пришли’* (меншіктік) и *Биһиги кыры оғолорбут ‘Мы маленькие дети’* (баяндауыш.) [1, с.161].

Қорытынды

Қырғыз тілінде де баяндауыштық форма 1- және 2-жаққа тән формамен дәл келеді. Мысалы: 1. *Менин чиркөөм - мен өзүм (Ч.А.). 2. Жакшылыктын насааты менен жашоо - менин өмүр максатым (Ш.А.). 3. Бу менин кудай алдында айткан ак сөзүм (Ш.А.).*

Қырғыз тілінде 1- және 2- жақтағы есімдік баяндауыштарға жақ формалары қосылып айтылады. Мысалы: 1. *Буерде сот мына – менмин (Ш.А.). 2. Мен ошо бир тараптан анафема (каргыш) алган диникайырлыктын жана бар татаалдыгы менен экинчи тарапка толук кабыл алынбаган процесстин туундусумун (Ш.А.). 3. Мен кудай алдында жана өз алдымда баарыңар үчүн жооптуумун (Ш.А.).*

Осылайша, қырғыз тіліндегі жіктеу есімдіктерінің толық формасы есімдіктерден келіп шыққан.

Әдебиет

1. Гаджиева Н.Г. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. – М.: Наука, 1973. – 408 с.
2. Баскаков Н.А. Историкотипологическая характеристика структуры тюркских языков. – М.: Наука, 1975. – 274 с.
3. Кононов А.Н. Грамматика современного литературного турецкого языка. –М.: Наука, 1956. – 570 с.
4. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүү системасы. – Ф.: Кыргыз окуу пед. мамбас, 1957.
5. Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. – М.: 1961. –470 с.
6. Кашгари М. Дивани лугат-ат түрк. – Т.П., 1951. – 318 с.
7. Котвич В. Исследование по алтайским языкам. – М.: 1962. – 371 с.
8. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.
9. Дыренкова Н.П. Шорский фольклор. – М.- Л.: 1940. – 237 с.
10. Малов С.Е. Уйгурский язык. Хамийское наречие. – М.- Л.: 1954. – С. 22-30.
11. Убрятова К.И., С.Е Малов (К 75-летию со дня рождения). ИЯН, ОЛЯ, Проблемы тюркологии и истории востоковедения. – Казань: 1964. – С. 43-55.
12. Малов С.Е. Уйгурские наречия Синьцзяна. Тексты, переводы, словарь. – М.: Издательство восточной литературы 1961. – 182с.

References

1. Gadzhieva N.G. (1973) Osnovnye puti razvitiya sintaksicheskoy struktury tyurkskih yazykov [The main ways of developing the syntactic structure of Turkic languages]. Moskva [Moscow], Nauka [Science]. 408 p. [in Russian].
2. Baskakov N.A. (1975) Istoriko tipologicheskaya harakteristika struktury tyurkskih yazykov [Historical and typological characteristic of the structure of Turkic languages]. Moskva [Moscow], Nauka [Science]. 274 p.
3. Kononov A.N. (1956) Grammatika sovremennogo literaturnogo tureckogo yazyka [Grammar of the modern literary Turkish language]. Moskva [Moscow], Nauka [Science]. 570 p. [in Russian].
4. Kudaibergenov S. (1957) Kyrgyz tilindegi sóz ózgórtúú sistemasy [The inflection system in the Kyrgyz language]. Frunze, Kyrgyz okuu ped.mambas. [in Kyrgyz].

5. Iskhakov F.G., Pal'mbah A.A. (1961) Grammatika tuvinskogo yazyka [Grammar of the Tuvan language]. Moskva [Moscow]. 470 p. [in Russian].
6. Kashgari M. (1951) Divani lugat-at túrk [Divani lugat-at Turk]. T.II. 318 p. [in Kyrgyz].
7. Kotvich V. (1962) Issledovanie po altajskim yazykam [Research on Altai languages]. Moskva [Moscow]. 371 p. [in Russian].
8. (1969) Drevnetyurkskij slovar' [The Ancient Turkic Dictionary]. Leningrad, Nauka [Science]. 676 p. [in Russian].
9. Dyrenkova N.P. (1940) Shorskii fol'klor [Shor folklore]. Moskva [Moscow]- Leningrad. 237 p. [in Russian].
10. Malov S.E. (1954) Uigurskii yazyk. Hamijskoe narechie [Uyghur language. Hami dialect]. Moskva [Moscow]-Leningrad. P. 22-30. [in Russian].
11. Ubryatova K.I. (1964) S.E Malov (k 75-letiyu so dnya rozhdeniya) IYAN, OLYA, Problemy tyrkologii i istorii vostokovedeniya [S.E. Malov (on the occasion of his 75th birthday). IYAN, OLYA, Problems of Turkology and the History of Oriental Studies]. Kazan. P. 43-55. [in Russian].
12. Malov S.E. (1961) Uigurskie narechiya Sin'czyana. Teksty, perevody, slovar' [Uyghur dialects of Xinjiang. Texts, translations, dictionary]. Moskva [Moscow]. [in Russian].

Artistic originality of Renat Kharis's works for children

Alfiya Galimullina

Doctor of Pedagogical Sciences,
Prof. of Kazan Federal University
Kazan, Russian Federation
E-mail: alfiya_gali1000@mail.ru

Abstract. The multifaceted poetry of the renowned Tatar poet Renat Kharis has firmly entered the circle of children's reading of young Tatar readers. At the same time, R.Kharis writes poems specifically addressed to the children's audience. The article discusses the artistic originality of the poems of Renat Kharis, included in the collections "Lap-lap" (1996), "Tag" (2001) and poems for children "Beautiful house" (1988) and "We're Going to Visit" (2015).

The poetic work of the national poet of Tatarstan R.Kharis, author of more than 40 collections of poems in Tatar, Russian, Bashkir, Chuvash, English languages, laureate of the State Prizes of the Republic of Tatarstan named after Gabdulla Tukai and G.R.Derzhavin, laureate of the State Prize of the Russian Federation, enjoys well-deserved attention from readers and researchers of his work.

With all the variety of creative interests of R.Kharis, he first of all remains a poet. Collections of his poems were published in Russian: "Crossroads" (M., 1972), "Russian gate" (M., 1977), "Come into my house" (M., 1980), "Leaves" (Kazan, 1998), "Drank the lightning" (Kazan, 2007), "Singing night" (M., 2011), a book of poems "A Pen Writing Poems" (Kazan, 1998) was published in three languages (Tatar, English, Russian). Writers V.Kozhinov, V.Dementiev, M.Karim highly appreciate the poetry of R.Kharis and noted the originality of his poetry, and literary critics N.Yuzeev, T.Galiullin, F. Galimullin, N. Khisamov, F. Khasanova and others explore the style, poetics of creativity and note the relevance of topics and problems raised in his work, philosophical depth, genre diversity and a kind of elitism of his works. However, the poetry of R.Kharis, addressed to the children's audience was undeservedly deprived of the attention of literary scholars.

The novelty of this research is in the material itself: for the first time the poetics of R.Kharis's works addressed to children's audience is investigated.

Having considered the artistic originality of the works of R.Kharis, addressed to children, the following conclusions can be drawn: 1. The poems of R.Kharis are willingly read and easily remembered by children, even of a preschool age. They cause a variety of feelings: joy, light sadness. However, a bright, life-affirming principle prevails in them. 2. The modern Tatar poet, as well as K.I.Chukovsky, creates his poems, based on good knowledge of children's psychology, children's attitude. Works by R.Kharis are lyrical, melodic, rich in a variety of tropes and syntactic constructions, they are distinguished by a special rhythm. 3. Renat Kharis's many poems are filled with humor, light irony and satisfy the inherent need for children's worldview for laughter and play. 4. R.Kharis's poems "Beautiful house" and "We're Going to Visit" can serve as a model of poems addressed to the youngest readers. The child, reading these poems, learns to see the beautiful in the most ordinary phenomena, is imbued with an important educational thought about friendship and mutual understanding in the family, about the need for creative work for a happy life.

Keywords: Renat Kharis; poetry for children; poem; Tatar literature; "Beautiful house"; "We're going to visit"; poetics; artistic originality.

DOI://doi.org/10.32523/tsj.02-2019/2-2

Художественное своеобразие произведений Рената Хариса для детей¹

Альфия Галимуллина

Доктор педагогических наук, профессор
Казанский (Приволжский) федеральный университет
Казань, Российская Федерация
E-mail: alfiya_gali1000@mail.ru

Аннотация. Многоплановая поэзия известного татарского поэта Рената Хариса прочно вошла в круг детского чтения юных татарских читателей. В то же время Р.Харис пишет стихотворения и поэмы, специально адресованные детской аудитории. В статье рассматривается художественное своеобразие стихотворений Рената Хариса, вошедших в сборники «Лап-лап» (1996), «Пятнашки» (2001) и поэм для детей «Красивый дом» (1988) и «Мы идем в гости» (2015).

Поэтическое творчество народного поэта Татарстана Р.Хариса, автора более 40 сборников стихотворений и поэм на татарском, русском, башкирском, чувашском, английском языках, лауреата Государственных премий Республики Татарстан имени Габдуллы Тукая и Г.Р.Державина, лауреата Государственной премии Российской Федерации пользуется заслуженным вниманием у читателей и исследователей его творчества.

При всем разнообразии творческих интересов Р.Хариса он прежде всего остается поэтом. На русском языке опубликованы сборники его стихов: «Перекрестки» (М., 1972), «Русские ворота» (М., 1977), «Войди в мой дом» (М., 1980), «Листья» (Казань, 1998), «Испивший молнию» (Казань, 2007), «Певчая ночь» (М., 2011), на трех языках (татарском, английском, русском) опубликована книга стихов «Пером, пишушем стихи» (Казань, 1998) [1-12]. Писатели В.Кожин, В.Дементьев, М.Карим высоко оценивают поэзию Р.Хариса и отмечают своеобразие его поэзии, а литературоведы Н.Юзеев, Т.Галиуллин, Ф.Галимуллин, Н.Хисамов, Ф.Хасанова и другие исследуют стиль, поэтику творчества и отмечают актуальность тем и проблем, поднимаемых в его творчестве, философскую глубину, жанровое разнообразие и своеобразную элитарность его произведений. Однако поэзия Р.Хариса, адресованная детской аудитории, оказалась незаслуженно обделена вниманием литературоведов.

Новизна данного исследования состоит в самом материале: впервые исследуется поэтика произведений Р.Хариса, адресованных детской аудитории.

Рассмотрев художественное своеобразие произведений Р.Хариса, адресованных детям, можно сделать следующие выводы: 1. Стихотворения Р.Хариса охотно читаются и легко запоминаются детьми даже дошкольного возраста. Они вызывают разнообразные чувства: радости, легкой грусти. Однако преобладает в них все же светлое, жизнеутверждающее начало. 2. Современный татарский поэт также, как в свое время К.И.Чуковский, создает свои стихотворения, исходя из хороших знаний детской психологии, детского мироощущения. Произведения Р.Хариса лиричны, мелодичны, богаты разнообразными тропами и синтаксическими конструкциями, их отличает особая ритмика. 3. Многие стихотворения Р. Хариса наполнены юмором, легкой иронией и удовлетворяют присущую детскому мировоззрению потребность в смехе, в игре. 4. Поэмы Р.Хариса «Красивый дом» и «Мы идем в гости» могут служить образцом поэм, адресованных самым маленьким читателям. Ребенок, читая эти поэмы, учится видеть прекрасное в самых обычных явлениях, проникается важной воспитательной мыслью о дружбе и взаимопонимании в семье, о необходимости созидательного труда для счастливой жизни.

---

¹Статья написана при финансовой поддержке РФФИ и Правительства Республики Татарстан в рамках научного проекта № 18-412-160016 р

Ключевые слова: Ренат Харис; поэзия для детей; поэма; татарская литература; «Красивый дом»; «Мы идем в гости»; поэтика; художественное своеобразие.

Введение

Стихотворения и поэмы Р.Хариса очень популярны у детей дошкольного и младшего школьного возраста. Они легко запоминаются, мелодичны, пронизаны светлым юмористическим началом. На наш взгляд, секрет успеха «детских» стихотворений Рената Хариса состоит в том, что поэт, создает свои стихотворения, исходя из хороших знаний детской психологии, детского мироощущения.

Поэт Ренат Магсумович Харисов родился в семье сельских учителей 6 мая 1941 года в деревне Елховое Озеро Ульяновской области, вырос и учился в Буинском районе Республики Татарстан. В 1963 году окончил Казанский государственный педагогический институт по специальности «учитель русского языка и литературы в национальной школе», затем преподавал в Арском педагогическом училище. Он – поэт, педагог, редактор, видный общественный деятель.

Ренат Харис является отцом, дедом, прадедом, поэтому он хорошо знает детский мир и многие его стихотворения адресованы детям. Именно этим можно, видимо, объяснить, что многие требования «Заповедей для детских поэтов» К.Чуковского органично вошли в его поэтический мир [13, с. 624-660]. Многие стихотворения Р.Хариса наполнены юмором, легкой иронией и удовлетворяют присущую детскому мировоззрению потребность в смехе, в игре. Например, в стихотворении «Ладушки» ведущую роль играет не содержание, а особая звукопись, которая повторяет хлопки в ладоши: *«Алтын чабак курдек. / Алтын чабак кайда? / Тыпырчына сайда. / Аны сайдан алдык..»*. (Здесь и далее подстрочный перевод наш – А.Г.): Стихотворение начинается звуковой имитацией ударов в ладоши: *«Увидели золотую плотву / А где золотая рыбка? / Она плещется на мели / Ее с мели мы взяли / И в глубокую воду запустили»* [7, с. 3]. Мажорное настроение, создаваемое аллитерацией, звукоподражанием, тесно связано с содержанием стихотворения: ребята радуются, что помогли маленькой золотой рыбке.

В детской поэзии важную роль играет зрительный образ. Р.Харис счастливо сочетает в себе дар поэта с талантом художника. Об этом свидетельствует и его оригинальная книга «Пером, пишушим стихи» [9]. Детские стихи Р.Хариса также отличаются единством звукового и зрительного образа. Так, в стихотворении «Кызыл ат» (Подстрочный перевод: «Красная лошадка») поэт создает веселый, запоминающийся образ игрушки: *«Минем кызыл атым бар. / Аның ялы кап-кара»*. (Подстрочный перевод: *«У меня есть красный конь, / С черной-черной холкой. / Только конь мой не скачет, / конь мой катится. / Нет копыт у коня, / есть только колеса, / черные-черные колеса, / на четыре ноги две пары»*) [7, с. 13]. В другом стихотворении Р.Харис создает трогательный образ маленького крысенка, заблудившегося в снежной метели *«Күз ачкысыз буранда / күсе чыккан урамга / Итек, бияләй кигән / э шәле керткә тигән / Озын койрык аз гына сыймаган шәл астына / койрык очы бозланган –/ мин күсене кызганам»* (Подстрочный перевод: *«В непроглядной метели, / Крысенок вышел на улицу. / Валенки, варежки надел, / Его пуховый платок сугроб задел. / Длинный кончик хвостика / Не уместился под шалью / Длинный кончик обледенел, / Я крысенка пожалел»*) [7, с. 10]. Последняя строчка: «Я крысенка пожалел» – органично вытекает из описания и не звучит моралистически.

Произведения Р.Хариса лиричны, мелодичны, богаты разнообразными тропами и синтаксическими конструкциями, их отличает особая ритмика. Своеобразный стиль и новаторский метод поэта отмечается и в исследовании Ф.Ф.Хасановой «Поэтика текстов стиха Рената Хариса (лингвистическая поэтика)» (Казань, 2000). Также серьезно поэт относится и к созданию детских стихотворений. Детским стихотворениям поэта присущи

музыкальность, ритмичность и плавность стиха. Примером может служить стихотворение «Лап-лап»: «Лап-лап, лап-лап, / Аю кила атлап. (...) Аюга ни булган? / Аюга ни булган?» (Подстрочный перевод: «Лап-лап, лап-лап, / Медведь идет вперевалочку / Весь в пыли, / Волосы, голова взъерошенный, / Что случилось с медведем? / Что случилось с медведем?»). Поэт в этом стихотворении употребляет созвучные слова «тузан» (пыль) и «тузган» (взъерошенны), а также особую ритмику. Вторая часть стихотворения объясняет причину плачевного вида медведя: «Берни да булмаган – / Куян туп уйнаган...» (подстрочный перевод: Ничего не случилось – / Заяц в мяч играл, / Сильно ударил по мячу, / Мяч улетел далеко, / Упал он в яму, / А в яме – бурьян / Медведь мяч увидел, / И зайцу его вернул»).

Показательно, что в этом стихотворении Р.Харис использует много глаголов, они выносятся в конец строки и рифмуются: «килә атлап», «тузган», «булган», «булмаган», «уйнаган», «типкән», «киткән», «төшкән», «күргән», «биргән», что также соответствует возможностям маленьких читателей по восприятию и произношению слов. Известно, что дети более часто употребляют в своей речи глаголы и описаниям предпочитают действие.

Материалы и методы

Современная татарская детская литература в начале XXI века стала активно изучаться исследователями Казанского (Приволжского) федерального университета. В публикациях А.Абдулхаковой, М.Валиевой, А.Галиакберовой, Ф.Ибрагимовой, Л.И.Мингазовой, Э.Ф.Гумеровой, Ф.А.Гафуровой, А.А.Хайруллина рассматриваются проблемы идейно-художественного своеобразия татарской детской литературы, изучаются специфические изобразительно-выразительные средства, позволяющие художественно воссоздать мир детства (1 – 4). Применение историко-функционального, функционально-стилистического и лексико-семантического методов в нашем исследовании предполагает выявление стилистических, поэтических и языковых особенностей произведений Р.Хариса, адресованных детям.

Исследуя специфику детских произведений Р.Хариса, мы преимущественно ориентировались на труды Ф.Г.Галимуллина, Ф.Ф.Хасановой, Л.М.Сафиной, Л.Хисматовой, исследующих творчество современного татарского писателя в широком историко-литературном контексте [3, с. 10-12]. Методологической основой нашего исследования является системный подход к изучению художественного произведения как единой системы, состоящей из семантических компонентов различного уровня.

Литературный обзор

Творчество Р.Хариса привлекает исследователей своей философской глубиной и многогранностью. Так, Л.М.Сафина отмечает, «Р.Харис использует не только предшествующий литературный и фольклорный опыт, но и широкий диапазон культурных знаков и кодов, заимствованных из смежных видов искусства» [3, с. 16-17]. На метафоричность, новаторский характер поэзии Р.Хариса указывает Ф.Ф.Хасанова: «Р.Харис является оригинальным мастером метафоры, умело пользующийся неожиданным соседством слов. Использованные автором некоторые тропы превратились в афоризмы» [10, с. 34].

Исследователи творчества Р.Хариса сходятся во мнении, что «образная система в его произведениях очень сложна, через все этапы творчества проходит ряд сквозных образов, однако они не статичны, в каждом новом произведении они приобретают новое качество, а нередко и новый смысл, который, однако, нельзя постигнуть, не обратившись к его истокам в прежних произведениях» [12, с. 232]. В то же время стихотворения и поэмы Р.Хариса, адресованные детской аудитории, еще не стали предметом специального научного исследования, что и обуславливает актуальность и новизну нашего исследования.

Анализ

В произведениях Рената Хариса учитывается одна из важных особенностей детского возраста – это преобладание игровой деятельности в жизни ребенка. Игра лежит в основе таких стихотворений, как «Баю-баю», «Ботка» («Каша»), «Кузнечик», «Йокы» («Сон»), «При надевании башмака», «Учти-учти», «Капитан Петух», «Борчак» («Горох»), «Курыкмыйм» («Не боюсь»), «Нәрсә сөйлик?» («Что рассказать?»), «Карга» («Ворона»). Поэт играет не только на сюжетном уровне, но и на уровне звукового сочетания: «*Кар-р-р, кар-р-р, / оябызда кар бар, / йокап булмый карда – / мин бит бала карга. / Бирегезче көрәк – / кар көрәргә кирәк!*» (Подстрочный перевод: «Кар-р-р, кар-р-р, / В нашем гнезде – снег, / нельзя уснуть в снегу. / Дайте же лопату–/ Надо снег разгрести...») [6, с. 5]. В данном случае перевод не может передать специфику стихотворения, построенного с учетом особенностей звучания слов на татарском языке («Кар-р-р» – звукоподражание вороньему карканью, «кар» – снег, «көрәк» – лопата). Это стихотворение по форме похоже на считалочку. А само стихотворение помимо развлекательной функции выполняет и дидактическую роль, помогая юным читателям совершенствовать речевой аппарат и тренироваться в произнесении звуков «р» и «л», самых сложных для малышей. По такому же принципу создано стихотворение «Кар кораб»: «*Төсле китанка карап, кардан ясадык кораб. / Утырттык ул корабка / кар кәжә дә, кар ат та, / кар маэмай һәм чын этәч, / ул кигән кызыл кәпәч; / Кар бабай белән Кар кыз! / Без нишләр идек карсыз...*» (Подстрочный перевод: «По цветной книге / сделали из снега корабль. / Посадили в тот корабль / снежную козу, снежного коня / снежную собаку и настоящего петуха, / на нем красная шапка / Снежного старика и Снегурочку! Чтобы мы делали без снега!») [12, с. 4]. Игра звуков, подбор созвучных татарских слов позволяют создать оптимистическое настроение.

Ренат Харис в поэтической беседе с юным читателем выбирает доверительную интонацию, учит, не поучая.

Особым лиризмом проникнуто стихотворение «Моя мама» («Әнием»): «*Әнием минем матур, / Күзләре якты, көләч. / Шундый күңелле була / Ул өйгә кайтып кергәч// Мин елышам әнигә, / Әни миңа елыша. / Битләре аның кайнар, / Ә куллары йоп-йомшак. / Конфетта кирәк түгел, / Кирәк түгел курчак та, / Чөнки әниемне алдым инде кочаклап*» (Подстрочный перевод: «Моя мама очень красивая, / Ее глаза лучистые, веселые / Так весело бывает, / Когда она возвращается домой. / Я прижимаюсь к маме, / Мама прижимается ко мне. / Щеки ее горячи, / А руки очень мягкие. / Конфеты мне не нужны, / И куклы мне не нужны, / Потому что маму я / Нежно держу в объятьях») [7, с. 12]. Это стихотворение, на наш взгляд, отражает гуманистическое направление творчества Р.Хариса.

Результаты

Дети уже с ранних лет должны приобщаться к разным жанрам поэтических произведений, начиная с коротеньких стихотворений и рассказов и заканчивая поэмами и повестями. Удовлетворяет ли этим требованиям современная татарская литература для детей?

Современная татарская детская литература отличается большим разнообразием тем, жанров и форм. Поэты дарят детям юмористические произведения, песни, поэтические перевертыши, загадки, арифметические задачки, занимательные азбуки и т.д. В этом большая заслуга таких поэтов, как Ш.Галеев, Р.Миннуллин, Х.Халиков, Р.Харис, Л.Лерон, Р.Мингалимов, М.Файзуллина, Р.Валеева, Д.Дарзаманов, Р.Корбанов и др.

Татарская поэзия для детей богата и разнообразна. Какое место среди произведений для детей занимает поэма для самых маленьких читателей – для дошкольников?

Традицию поэмы для детей в татарской литературе заложил Г.Тукай поэмами-сказками «Шурале» (1907), «Водяная» (1908), «Сказка о козле и баране» (1909). Специфика детской поэзии состоит в том, что традиционные литературные жанры трансформируются.

Так, появляются поэма-сказка, повесть-сказка, новелла-сказка. Из наиболее любимых детьми поэм-сказок можно назвать поэмы «Медведь-гармонист и обезьяна – певец» (1936) и «Храбрый кот» (1937) С.Гыйльфана, «Здоровяк Мортаза» (1958) Н.Гайсина. Поэмы М.Джалиля «Джим» (1937) и Ф.Карима «Письмо пионерке Гульчачак» (1942), «Глубокое озеро» (1942) основали в татарской поэзии для детей жанр лирической поэмы.

В 1940 – 1950-е годы жанр лирической поэмы для детей разрабатывался особенно активно. Поэмы С.Хакима о детстве Г.Тукая «Пара лошадей» (1939), «Детство поэта» (1940), поэмы Г.Хужиева, «Мальчик-охотник» (1959) Г.Латыпа, «Из Наратлы в Каенсар» (1961), «Баллада о мальчишках» А.Давыдова, «Сила жизни» (1957) Ш.Мудариса обращаются к разнообразным, порою противоречивым сторонам современной жизни, воспитывают у детей высоконравственные качества. Эти поэмы адресованы детям среднего и старшего школьного возраста.

В современной детской литературе очень мало, почти что нет поэм, адресованных самым маленьким читателям-дошкольникам. Этот контингент читателей требует к себе особого подхода, учета ряда особенностей их физиологического и психологического развития. Писатель, адресующий свои произведения дошкольникам, должен учитывать специфику восприятия малышами художественного слова, окружающего мира. Видимо, поэтому многие поэты не осмеливаются на такую сложную, но и благодарную задачу.

Приятным исключением, на наш взгляд, является поэма Р.Хариса «Матур өй» («Красивый дом», 1988). Р.Харис создает свои произведения, исходя из хороших знаний детской психологии, детского мироощущения. Так, в поэме «Красивый дом» автор рассказывает малышам о строительстве дома. Приобщение к труду – это важный компонент воспитания. В самом начале поэмы автор устами маленького мальчика ставит вопрос: «Когда дом станет пригодным для полноценной и радостной жизни в нем?» Этот вопрос становится движущей силой всей поэмы. И в этом автор проявил блестящее знание психологии детей дошкольного возраста: они любят задавать вопросы и непременно хотят получить исчерпывающие ответы. Поэма доступным малышам языком раскрывает процесс возведения дома. Автор с первой же строфы вводит ребенка в мир взрослых. Он беседует с маленьким читателем доверительно, на равных. Поэт не только называет слова, абстрактные понятия такие, как бревно, наличники, но в увлекательной форме образно рисует процесс превращения дерева в бревно: «Гөрселдәп жиргә аугач, / ботаклардан чистаргач, / кабыгыннан арынгач, / бүрәнә булды агач» (Подстрочный перевод: «С грохотом на землю упав, / от веток освободившись, / От коры очистившись, / Бревном стало дерево»). Во второй строфе поэт добавляет уже зрительный образ: «Стройные, толстые бревна/ Длинные и очень тяжелые.../ На КамАЗы их погрузили / И привезли в деревню...» [8, с. 3].

Зрительный образ играет чрезвычайно важную роль в восприятии дошкольников. Ребенок в этом возрасте воспринимает мир через яркие запоминающиеся картинки. Р.Харис в своих произведениях достигает удивительной графичности, соединяющей в единое целое звуковой и зрительный образы. Уже во второй строфе словесный рисунок, насыщается яркими цветами (желтым, зеленым): «Бүрәнәләрне киртләп, / бурадык нарат бура. / Яшел чирәм өстендә / сап-сары булып тора» (Подстрочный перевод: «Сделав на бревнах засечки, / Поставили сосновый сруб, / На зеленой траве / Ярko желтый стоит») [8, с. 4]. Эта строфа интересна и тем, что поэт ненавязчиво, между делом обогащает детей знаниями об окружающем мире, о строительстве: дерево для дома годится не любое, а именно – сосна.

Вся поэма пронизана жизнерадостным настроением: строится дом, в котором будут дружно жить люди. Автор передает радость от коллективного труда и использует форму второго лица множественного числа. Однако Р.Харис, хорошо зная особенности восприятия дошкольников, вводит и замечательных героев: Акбая и котенка. Эти герои наделены противоположными характерами. Пес Акбай стремится быть полезным в

строительстве дома: он носит опилки, охраняет цыплят, а котенок-лентяй. Он только ищет укромное местечко, чтобы поспать. Эти герой не только оживляют поэму, вносят особую занимательность, но и выполняют воспитательную функцию. Маленький ребенок не любит нравочений, старается защититься от нотаций взрослых. В поэме же действуют забавные герои-животные, и ребенок, видя лентяя кота, присоединяется к автору: «Песи күләгә тапкан, / тагын йокларга яткан... / Песи әле кечкенә... / Эшләмичә йөргәнә / үсә алмый нич кенә»; (Подстрочный перевод: «Котенок еще маленький... / От того, что не работает, / Не может вырасти никак») [8, с.8]. Однако такое поведение кота не вызывает отрицательных эмоций, наоборот, мальчик и взрослые заботятся о нем. Когда сложили печь, котенка приглашают полюбоваться ею, а он уже давно сидит в устье печи и не хочет вылезать.

Котенок попадает в разные трагикомические ситуации: вот он старательно карабкается на ворота, а когда добрался до самого верха, то заплакал от испуга. Отец приставил лестницу, и мальчик спас котенка. В конце поэмы объясняется и роль котенка в доме. Акбай прогнал котенка, а мальчик защитил его: «– Акбай, тимә песигә, / песи саклый күседән. / Песи киләсе көзгә / ярдамче була безгә» (Подстрочный перевод: «Акбай, не трогай кота, / Кот защищает дом от мышей / К следующей осени станет помощником нам»). Таким образом, читая поэму, дети учатся доброте. Важно, что поэт воспитывает своих маленьких читателей на положительных примерах. Учит доброте добром. В этом проявляется его гуманистическое мировоззрение.

Автор вводит своих маленьких читателей в мир татарских национальных традиций. Маленький герой поэмы с нетерпением ждет конца работ, когда можно будет сказать, что дом построен окончательно. Уж и крышу покрасили, побелили. Однако бабушка говорит, что дом еще не стал домом. Работы продолжают: бабушка смастерил красивые наличники из липовых досок. Мальчик восхищается наличниками.

Мальчик с гордостью говорит, что эти наличники сделал сам бабушка. Уже сложена печь, вымыты окна, повешены занавески, наложена даже антенна. Нетерпение мальчика растет. Он вновь спрашивает, достроен ли теперь дом? Однако мудрый бабушка лукаво замечает, что дом еще не достроен. Мальчик с интересом ждет окончания строительства. Поставили ворота: «Тагын бер атна үткәч / утырттык биек капка / Капкадан керә ала / мотоцикл да, ат та. / Хәттә иң зур машина / тими капка башына» (Подстрочный перевод: «Через ворота может проехать / И мотоцикл, и тележка с лошадкой, / Даже самая большая машина / Не задевает ворот. Смотри-ка, – говорит бабушка, – Ай да ворота, вот ворота – / Гостей приглашает / Каждая дощечка ворот») [8, с. 12].

Поэма заканчивается новосельем. И в этих строфах поэт вновь обращается к национальным традициям. Бабушка приготовила замечательное угощение: кош теле, губадию, каляву, албу, блины. Гости веселились, пели, танцевали. Все желали, чтобы дом был теплым и светлым. В основу поэмы автор вложил очень важную мысль, что только дом, где всегда рады гостям и друзьям, будет теплым и светлым: «Дәү эти болай диде: / –Кичә өй туге үтте, / шулай булгач безнең өй / тәмам өлгереп житте. / Син белеп кал бүгеннән – / дуслары күп өй генә / матур һәм яхшы була, / дуслары күп өй генә / жылы һәм якты була!» [8, с. 18]. Ребенок, читая поэму, учится видеть прекрасное в самых обычных явлениях, проникается важной воспитательной мыслью о дружбе и взаимопонимании между тремя поколениями: бабушкой и бабушкой, отцом и мамой, мальчиком. Их всех объединяет в поэме доброта, народная мудрость и строительство красивого дома. Дом, построенный в поэме Р.Хариса, красив и стенами, и духовной красотой его хозяев.

Заключение

Семейные и национальные ценности в доступной дошкольнику форме излагаются и в поэме Р.Хариса «*Без кунакка барабыз*» («Мы идем в гости», 2015). Повествование в поэме

ведется от лица мальчика, ровесника юного читателя. Это сразу же позволяет выбрать нужную приподнятую интонацию, доверительность в общении: «Карагыз, / карагыз: / без кунакка барабыз!» (Подстрочный перевод: «*Смотрите, смотрите: мы идем в гости!*») [5, с. 3]. В то же время в речь главного героя поэмы включаются и слова взрослых: «*Кунакка күчтәнәчсез / бармыйлар ул, – ди эти*» (Подстрочный перевод: «*В гости / не ходят без подарка!*») [5, с. 3]; «*Дәү әниемнәр яши/ бары икенче катта. / Аларга менеп җиттек, / утыз бер адым атлап. // Мин бөтен санны таныйм, / аларны кушам, алам... / “Тиз үсә, – ди әнием, – / саный белүче бала...” // Мин китап та яратам, / җырлый да беләм бит мин. / Рояльдә уйнар идем – / педадьга аяк җитми...»* (Подстрочный перевод: «*Дедушки живут / все лишь на втором этаже/ Мы к ним поднялись / перешагнув тридцать одну ступеньку// я все цифры знаю, / прибавляю / отнимаю их/ “Быстро растет тот, – говорит моя мамочка, – кто умеет считать” // Я еще и книги люблю читать / а еще и петь умею. / На рояли бы играл–/ Но до педалей ноги не достают»*) [5, с. 9].

К сожалению, многие стихи Р.Хариса, адресованные детям, не переведены на другие языки. Построчный перевод, приводимый в данной статье, не может передать чарующей красоты звучания стихов Р.Хариса. Поэмы Р.Хариса «Красивый дом» и «Мы идем в гости» могут служить образцом поэм, адресованных самым маленьким читателям.

Таким образом, стихотворения и поэмы Рената Хариса, адресованные детям, полностью учитывают возможности восприятия и произношения юных читателей. Они написаны с добрым юмором, обладают высоким нравственным потенциалом, занимательны. В детских стихах поэта ощущается высокое поэтическое мастерство и тщательный отбор лексического и синтаксического материала для своих произведений.

Ренат Харис обратился в своем творчестве к жанру поэмы для дошкольников – самых юных читателей.

Литература

1. Гумерова Э.Ф. Особенности художественного освоения мира детства в татарской детской прозе конца XX – начала XXI веков: на примере творчества Ф. Яруллина, Г. Гильманова, Р. Башара: автореф. дис. ... канд. Филол. Наук: 10.01.02 / Гумерова Э. Ф.; (Место защиты: Казан. (Приволж.) федер. Ун-т). – Казань, 2018. – 26 с.
2. Мингазова Л.И. XX гасыр татар балалар әдәбияты: үзенчәлекләре һәм үсеш тенденцияләре (Татарская детская литература XX века: своеобразие и тенденции развития). – Казань: Хәтер, 2011. – 312 с.
3. Сафина Л.М. Интертекстуальная диалогичность в поэзии Рената Хариса: автореф. дис. ... к.ф.н. – М.: МПГУ, 2012. – 17 с.
4. Хайруллина А.А. Ренат Харис һәм Мәхмүт Хәсәнов ижатында балалар дөньясы чагылышы // Ренат Харис һәм татар шигърияте. – Казань: Идель-Пресс, 2011. – С. 136 – 141.
5. Харисов Р.М. Без кунакка барабыз / Мы идем в гости. – Казан: Тат. Кит. Нәшр., 2015. – 16 с.
6. Харисов Р.М. Әбәк / Пятнишки. – Казан: Мәгариф, 2001. – 20 с.
7. Харисов Р.М. Лап – лап. – Казан: Мәгариф, 1996. – 16 с.
8. Харисов Р.М. Матур өй / Красивый дом. – Казан: Тат. Кит. Нәшр., 1988. – 18 с.
9. Харисов Р.М. Шигърь язган каләм белән / Пером, пишушим стихи / Вu the pen of a poet: Шигърьләр һәм рәсемнәр. – Казан: Мәгариф, 1998. – 93 б.
10. Хасанова Ф.Ф. Поэтика текстов стиха Рената Хариса (лингвистическая поэтика): автореф. Дис. К.ф.н. – Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ, 2000. – 35 с.
11. Хасанова Ф.Ф. Ренат Харис шигърияте (Поэзия Рената Хариса). – Казань: РИЦ «Школа», 2005. – 260 б.
12. Хисматова Л. Цветообозначение в творчестве Рената Хариса (Ренат Харис и современная татарская поэзия) // Ренат Харис һәм татар шигърияте. – Казан: Идел-Пресс, 2011. – С. 231-234.
13. Чуковский К.И. Заповеди для детских поэтов // Чуковский К.И. Стихи и сказки. От двух до пяти. – М.: Планета детства, 1999. – С. 624 – 660.

References

1. Gumerova E.F. (2018) Osobennosti hudozhestvennogo osvoeniya mira detstva v tatarskoi detskoj proze konca XX – nachala XXI vekov: na primere tvorchestva F. Yarullina, G. Gil'manova, R. Bashara: avtoref. Dis. ... kand. Filol. Nauk: 10.01.02 / Gumerova E. F.; (Mesto zashchity: Kazan. (Privolzh.) feder. Un-t) [Features of the artistic development of the world of childhood in Tatar children's prose of the late XX – early XXI centuries: the example of the works of F. Yarullin, G. Gilmanov, R. Bashar: author. Dis. ... cand. Filol. Sciences: 10.01.02 / Gumerova E.F. Place of protection: Kazan. (Volga.) Feder. Un-t]. Kazan. 26 p. [in Russian].
2. Mingazova L.I. (2011) XX gasyr tatar balalar ədəbiyatı: yzenchöleklöre hém ysesh tendenciyalöre (Tatarskaya detskaya literatura XX veka: svoeobrazie i tendencii razvitiya) [Tatar children's literature of the XX century: originality and development trends]. Kazan, Heter. 312 p. [in Tatar].
3. Safina L.M. (2012) Intertekstual'naya dialogichnost' v poezii Renata Harisa: avtoref. Dis. k.f.n [Intertextual dialogue in the poetry of Renat Haris]: avtoref. Dis. K.f.n. [author. Dis. Candidate of Philology]. Moskva [Moscow], MPGU. 17 p. [in Russian].
4. Hairullina A.A. (2011) Renat Haris hém Məhmyt Həsənov izhatynda balalar dən'yasy chagylyshy // Renat Haris hém tatar shig'riyate [Childhood in the creation of Renat Kharis and Mahmoud Khasanov // Renat Kharis and tatar poetry]. Kazan, Idel-Press. P. 136 – 141. [in Tatar].
5. Harisov R.M. (2015) Bez kunakka barabyz / My idem v gosti [We are going to guest]. Kazan, Tat. Kit. Nəshr [Kazan]. 16 p. [in Tatar].
6. Harisov R.M. (2001) Əbək / Pyatnishki [Fifteen]. Kazan: Məgarif [Kazan:Magarif]. 20 p. [in Tatar].
7. Harisov R.M. (1996) Lap – lap [Paw-paw]. Kazan: Məgarif [Kazan: Magarif]. 16 p. [in Tatar].
8. Harisov R.M. (1988) Matur oj / Krasivyi dom [A beautiful house]. Kazan, Tat. Kit. Nəshr [Kazan, Tatar Publishing House]. 18 p. [in Tatar].
9. Harisov R.M. (1998) Shigyr' yazgan kaləm belən / Perom, pishushchim stihi / Bu the pen of a poet: Shigyr'lər hém rəsemnər [Pen writing poetry]. Kazan: Məgarif [Kazan: Magarif]. 93 p. [in Tatar].
10. Hasanova F.F. (2000) Poetika tekstov stiha Renata Harisa (lingvisticheskaya poetika): avtoref. Dis. K.f.n [Poetics of verses by Renat Haris (linguistic poetics): author. Dis. Candidate of Philology]. Kazan, IYALI im. G. Ibragimova AN RT [Kazan,G.Ibragimov Institute of language, literature and Art Tatarstan Academy of Sciences]. 35 p. [in Russian].
11. Hasanova F.F. (2005) Renat Haris shig'riyate (Poeziya Renata Harisa) [Poetry of Renate Haris]. Kazan, RIC «Shkola» [Publishing Center "School"]. 260 p. [in Russian].
12. Hismatova L. (2011) Cvetooboznachenie v tvorchestve Renata Harisa (Renat Haris i sovremennaya tatarskaya poeziya) // Renat Haris hém tatarr shig'riyate [Color designation in the work of Renat Haris [Renat Haris and modern Tatar poetry]]. Kazan, Idel-Press. P. 231-234. [in Russian].
13. Chukovskij K.I. (1999) Zapovedi dlya detskih poetov [Commandments for children's poets] // Chukovskij K.I. Stihi i skazki. Ot dvuh do pyati [Poems and tales. Two to five]. Moskva [Moscow], Planeta detstva [Planet of childhood]. P. 624 – 660. [in Russian].

New data on the study of the Tasmola archaeological culture of Saryarka

Maral Habdulina

Candidate of Historical sciences, associate Professor
Department of Archaeology and Ethnology
L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan
E-mail: mk_khabdulina@mail.ru

Abstract. The article presents historical and cultural reconstructions of the research results of the last decades of the Tasmola archaeological culture of Central Kazakhstan. Tasmola archaeological culture in the frame work of the VII-III centuries BC was highlighted by M.K. Kadyrbaev in 1966. Currently, the Tasmola culture source data base has been replenished with new types of archaeological sites: “royal” mounds, settlements, stone statues. An analysis of them using new natural-science methods makes it possible to make adjustments to the cultural and chronological periodization of the Saka era of the Saryarka, and to consider the canons of the barrow architecture of then nobility and the compositional structure of the living space of the steppe nomads.

The archaeological classification of artifacts, radiocarbon analyzes date the Tasmola culture on the 8th-6th centuries BC. At this time, large elite barrows appear, the architectural style of settled monuments is emerging, which has been preserved until modern times, until the Kazakhs’ wintering (*kystau*). Study of the structure of the land part of elite memorials confirms the concept of the early Saka barrow tradition as architecturally complex and multi functional religious buildings. The stone sculptures of the Tasmolatribes’ are characterized by a complex of signs that distinguish them to a separate group of ancient statuary art of the Scythian-Saka era.

Keywords: Tasmola culture; Saryarka; barrow architecture; settlements; kystau; dromos; stone sculptures.

DOI://doi.org/10.32523/tsj.02-2019/2-3

Новое в изучении Тасмолинской археологической культуры Сарыарки¹

Марал Хабдулина

кандидат исторических наук,
доцент кафедры археологии и этнологии
Евразийский национальный университет им. Л.Н Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан
E-mail: mk_khabdulina@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена историко-культурным реконструкциям результатов исследований последних десятилетий тасмолинской археологической культуры Центрального Казахстана. Тасмолинская археологическая культура в рамках VII-III вв. до н.э. была выделена М.К. Кадырбаевым в 1966 г. В настоящее время корпус источников по тасмолинской культуре пополнился новыми видами археологических памятников: «царские» урганы, поселения, каменные изваяния. Анализ их с применением новых естественно научных методов позволяет внести корректировку в культурно-хронологическую периодизацию сакской эпохи Сарыарки, рассмотреть каноны курганной архитектуры знати и композиционную структуру жилого пространства кочевников степи.

1. Работа написана по проекту AP05133813 «Сакральный ландшафт Сарыарки в археологическом контексте: генезис, типология и семантика».

Археологическая классификация вещей, радиоуглеродные анализы датируют тасмолинскую культуру VIII-VI вв. до н.э. В это время появляются крупные элитные курганы, зарождается архитектурный стиль оседлых памятников, сохраняющийся до нового времени, до казахских кстау. Изучение структуры наземной части элитных мемориалов подтверждает концепцию раннесакской курганной традиции как архитектурно- сложных, полифункциональных культовых сооружений. Каменные скульптуры тасмолинских племен характеризуются комплексом признаков, выделяющих их в отдельную группу древнего статуарного искусства скифо-сакской эпохи.

Ключевые слова: Тасмолинская культура; Сарыарка; курганная архитектура; поселение; кстау; дромос; каменные изваяния.

Введение

Культура раннего железного века Центрального Казахстана называется тасмолинской (по названию могильника на реке Шидерты). Тасмолинская археологическая культура выделена М.К. Кадырбаевым в 1966 г. по материалам 300 курганов, раскопанных в степной зоне Казахстана. М.К. Кадырбаев датировал ее VII-III вв. до н.э. Тасмолинская культура в то время была представлена двумя видами археологических памятников: курганы с каменной или каменно-земляной насыпью и курганы «с усами» [1, с. 307-311]. М.К. Кадырбаев дал характеристику погребального обряда, сделал классификацию и типологию вещевого инвентаря, коснулся вопросов хозяйственной специфики, общественного устройства и верований тасмолинских племен [1, с. 372-433].

В последующие десятилетия накопление материала, расширение территории исследований привело к включению в тасмолинскую культуру двух локальных вариантов: улубай-тасмолинской, охватывающей Северный Казахстан и южную кромку Западносибирской равнины, и бобровско-тасмолинской в рамках Южного Зауралья [2; 3].

Таким образом, границы тасмолинской культуры, выделенной в пределах степной полосы Центрального Казахстана, значительно увеличились (Рис.1). Локальные варианты и первоначальное ядро образовали неоднородную в археолого-этнографическом контексте структуру, которая была названа тасмолинской историко-этнографической общностью.

Рис.1. Территория тасмолинской культуры

Качественный прорыв в изучении тасмолинской общности достигнут в XXI в. Причины этого обусловлены двумя факторами: государственной поддержкой исследования древностей Казахстана в виде принятия Национальных программ «Мәдени мұра», «Рухани

жаңғыру» и выходом казахстанской археологии на прямой контакт с зарубежной археологией. Первое обусловило размах археологических работ, возможность проведения дорогостоящих раскопок по исследованию крупных элитных мемориалов, открытию и исследованию нового вида памятников – поселений тасмолинской эпохи. Второй фактор привел к качественному преобразованию практики археологических работ, особенно ее технического оснащения. Активно внедряются и используются компьютерные программы, геоинформационные системы, современное оборудование, естественнонаучные методы анализа.

Материалы и методы

В настоящее время тасмолинская археологическая культура представлена погребальными конструкциями рядового населения, «царскими» курганами, оседлыми памятниками и каменной скульптурой. Число раскопанных курганов, относящихся к категории не элитных, приближается к восьми сотням. Они находятся на территории Северного и Центрального Казахстана, в настоящее время исследовано более 30 больших курганов диаметром 30-40м, высотой 2-4м, среди них выделяется размерами курган Байкара: диаметр 85м, высота 7м. Это не самые высокие сооружения, большая часть их оказалась ограблена, но получены сведения по курганной архитектуре, предметам ювелирного искусства, вооружения и конского снаряжения. Источниками для исторической интерпретации являются 50 поселений, из них раскопано более десяти, в пределах тасмолинской культуры к настоящему времени обнаружено 20 изваяний и число их, судя по разведочным работам, будет расти.

К анализу этого значительного массива источников применяется мультидисциплинарный подход. Как пишет главный исследователь тасмолинских памятников Сарыарки А.З.Бейсенов, им получено свыше 60 радиоуглеродных дат, проведены антропологические исследования 70 индивидов, сделаны спектральные анализы тасмолинского золота и выявлено, что рудной базой являются месторождения золота у г. Степняк. Изотопный анализ по костям человека в сочетании с методом водной флотации грунта поселения Абылай выявил наличие проса и ячменя в культурных слоях тасмолинских поселений [4, с. 386-391]. Этот комплекс естественнонаучных анализов сочетается с традиционными археологическими методами: стратиграфический, типологический, методом сравнительных аналогий. В практику научных изысканий широко вошли картографический метод, использование космоснимков, метод 3D реконструкций [5, с. 146-147].

Анализ

Первые десятилетия XXI в. в истории изучения тасмолинской археологической культуры характеризуются открытием и исследованием новых видов археологических памятников раннего железного века: поселений, «царских» курганов, каменных изваяний, наскальных изображений, пересмотром сложившихся точек зрения на проблему происхождения тасмолинской культуры, ее периодизацию. В археологическом контексте рамки тасмолинской культуры сузились до VIII-VI вв. до н.э. По облику культуры иконографии звериного стиля тасмолинская общность входит в сакскую культурную провинцию, охватывающую огромный географический регион: Центральный Казахстан, Жетысу, Тува, северо-западный Китай.

Развитие мемориальной архитектуры. Формирование канона индивидуальной мемориальной архитектуры начинается в эпоху поздней бронзы. В предшествующий период андроновской культуры погребальные сооружения были бескурганными. Они представляли собой круглые или четырехугольные каменные оградки, возведенные из плоских плит, вкопанных на ребро. Такие конструкции окружали многомогильное пространство и являлись погребальным сооружением одной отдельной семьи. В конце бронзового века в степях Сарыарки появляются крупные каменные наземные сооружения над индивидуальными захоронениями.

По архитектуре и культурно-хронологической позиции они делятся на два типа.

1) Первый тип – квадратные многоступенчатые каменные пирамиды, сложенные сочетанием горизонтально и вертикально поставленных каменных плит. Размеры сторон 25х25м. Углы квадратных мемориалов отмечены многотонными валунами. Такие конструкции исследованы на могильнике Каражартас, на р.Талды, на могильнике Кырыкунгир на р.Шаган [6, с.102-109]. На могильном поле такие крупные сооружения занимают высотные точки мелкосопочного ландшафта. Это мемориалы зарождающейся элиты нуринской (федоровской) археологической культуры. Их открытие сделано в последнее десятилетие, до этого по внешнему виду предполагалась их принадлежность раннему железному веку.

2) Второй тип мемориалов конца бронзового века – это так называемые «скальные мавзолеи» бегазы-дандыбаевской культуры. Их исследование началось в середине XX в. [7]. Они имеют квадратное или круглое основание размерами по осям до 10м. С восточной стороны пристроен коридор-дромос – этот символический вход на самом деле упирается в глухую стенку «скального мавзолея». Наиболее крупные мемориалы могильника Бегазы по всему периметру ограды имели облицовку вертикальными плитами. Монументальность облика достигалась высотой архитектурных вертикалей до 3 и более метров. В центре такого мемориала одна могильная яма в виде цисты. К сожалению, большинство этих погребений ограблены в древности.

Расцвет мемориальной архитектуры наступает в раннем железном веке и воплощается в конструкции крупных «царских» курганов и их пространственных ансамблей. Понятие «курганная архитектура» призвано раскрыть реальность того, что степные мемориалы изначально являли собой сложные архитектурные конструкции, утратившие в процессе тысячелетий свой первоначальный облик. В последние десятилетия методически тщательные раскопки больших курганов выявили их полифункциональное назначение не только как погребальных мемориалов, но и своеобразных храмов-святилищ. Возведение их связано с отправлением каких-то культов, ритуалов, возможно, сезонных обрядов. Обнаружено, что эти святилища строились в несколько этапов и должны были пройти все циклы их использования, после чего сами строители разрушали предшествующие конструкции и закрывали культовую площадку. Сложные и непонятные для нашего рационального мировоззрения этапы зафиксированы в конструкции кургана 1 Байкара (Северный Казахстан) [8, с. 123-124]. Исследователи зафиксировали четыре этапа строительства мемориала V-IV вв. до н.э. На каждом из них создавался комплекс архитектурных строений. Первоначально в рвом ооконтурена культовая площадка, в центре ее выкопана неглубокая яма (0,5м). Стенки ямы выложены цинковками, установлено, что погребения в яме не было. С юго-восточной стороны к ней вел дромос в виде траншеи длиной 14,5м, грунт из него выложен вдоль стенок дромоса. Дромос в середине имел промежуток в виде подземного хода, перед ямой он двумя ступенями выходил наверх и упирался в короткую площадку, перекрытую деревом. За ней располагалась полость ямы. Вокруг ямы расчищены 27 каменных грузил, вероятно, от рыболовной сети, положенной в свернутом виде. Остались ямки от 12 столбов, на которых, по мнению исследователей, что-то развешивалось. Если это стояло какое-то время в открытом виде возникает вопрос: как долго такие конструкции могли стоять в климатических условиях Северного Казахстана? Месяц-два в летний сезон.

На втором этапе столбы были удалены, яма 1 и дромос заложены вальками, вся поверхность внутри кольцевого рва выложена слоем бересты и обнесена каменным валом. И на третьем этапе началось строительство «насыпи» из вальков глины и дерна [8, с. 123]. Самым неожиданным оказалось возведение в толще кургана трех коридоров, перекрытых сводами из плетня. Они вели от северной и южной периферии к центру. Судя по многочисленным профилям, коридоры в полном виде стояли довольно долго. И лишь на

четвертом этапе были обрушены. Столь подробная информация стала возможна благодаря тщательной методике и неспешности раскопок престижного кургана [9].

Аналогичное многоэтапное и постепенное строительство с циклом погребальных и поминальных действий зафиксировано в архитектуре кургана Аржан-2 [10, с. 262-335]. К.В. Чугунов выделяет четыре этапа. Первые два – цикл открытого курганного пространства, на третьем этапе начинается создание первичной насыпи, четвертый, обусловленный традицией этап завершения всех поминальных действий и окончательное перекрытие всей подкурганной площадки [10, с. 282-286]. Можно привести много указаний на неодноактность строительства крупных курганов. Например, курган 4 могильника Каспан-6, датированный V в. до н.э., имел этапы постепенной заливки могильной ямы и окружающего пространства жидкой глиной. Затем какое-то время в центре над открытой могильной ямой стояла деревянная каркасная постройка [11, с. 267-268]. Три этапа строительства выделяет Э.Усманова для кургана Тобольский.

Уже не вызывает сомнений, что основной объем наземной части возводился не просто насыпным грунтом, а отдельными «вальками-кирпичами», сформованными из материковой глины с примесью ила, дерна. И из этого строительного материала формировали определенные архитектурные объемы. Появилось большое количество публикаций, показывающих такой «пятнистый» вид насыпи [12, с. 125, фиг. 4, 129; 9; 13, с.137].

В архитектурной композиции курганов раннего железного века выделяется центр, который на уровне древней поверхности оформляется наземной конструкцией. В зависимости от природного строительного материала (дерево, камень, глина) над ямой возводилась сложная по способу сооружения архитектурная постройка. В раннесакское время это были полые конструкции с входными коридорами-дромосами. Наиболее яркие образцы представлены деревянными срубами в Северном и Восточном Казахстане (Кенес, к. 11; Шиликты, к. 5; Байгатобе) [2; 14, с. 56] и сырцовые склепы открыты в тасмолинских курганах Центрального Казахстана (рис.2). Особенно впечатляет монументальная сводчатая постройка из плитняка высотой более 2м в кургане 2 могильника Нуркен, сырцовая конструкция в кургане 7 мог. Акбеит [15, с. 77, 79, рис. 16].

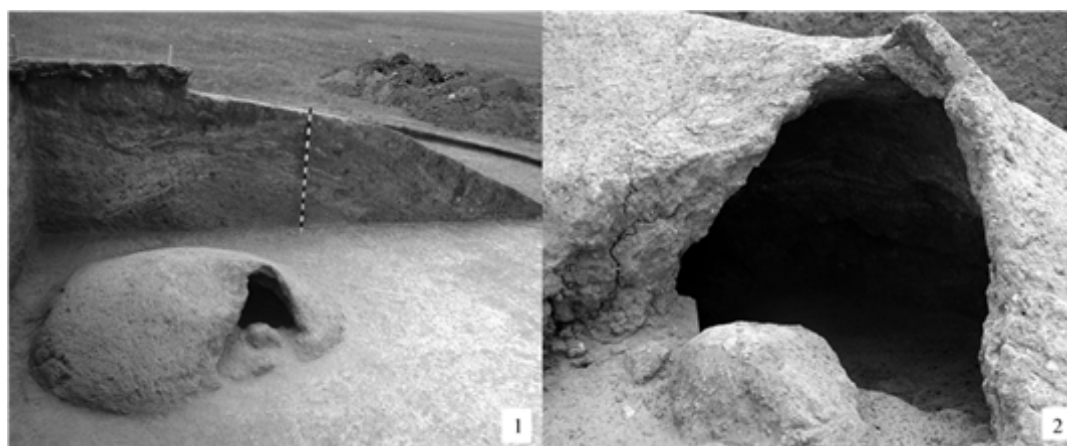

Рис. 2.Сырцовая конструкция. Могильник Акбеит, курган 7, по А. Бейсенову, 2015, с. 23.

Распространенной деталью этих сооружений являются дромосы – коридоры длиной от 1 до 15м пристроенные с восточной стороны [15, с. 77, 78-85, рис. 15-22]. В истории монументальной степной архитектуры они ведут начало от поздней бронзы, где ярко представлены в гробницах бегазы-дандыбаевской культуры. Дромосы имеют перекрытия, стены из вертикально и горизонтально уложенных плит. Наиболее яркий образец дромоса исследован в царских курганах некрополя Бесшатыр.

В курганной архитектуре тасмолинских мемориалов выделяются два вида дромосов: наземные и подземные. Функционально они служили для внесения погребенного в могилу, в скифских курганах Восточной Европы через них осуществлялись последующие подхоронения, жертвенные подношения.

Подземные траншейного типа дромосы подводились к подземным катакомбам. Два таких кургана исследованы нами в могильнике Куйгенжар на р. Ишим [16, с. 305-306]. Обе насыпи были неоднократно ограблены, на поверхности их остались глубокие ямы и траншеи. Тщательная методика раскопок кургана 2 могильника Куйгенжар представила конструкцию подземной траншеи, сооруженной ниже древней поверхности на 2,5-2,7м (Рис.3).

Рис.3. Могильник Куйгенжар, курган 2

Длина дромоса 6м, ширина 1,2м, высота 0,8 м. Общее направление юго-восток – северо-запад. Подземный коридор в месте слияния с погребальной камерой (катакомбой) завершается узким, коротким лазом шириной 45см, длиной 20см. Т.е. в случае доставки трупа по коридору – втащить его через такое узкое «ушко» довольно трудно. И устье оказалось перекрыто тремя небольшими вертикально поставленными каменными плитками, вероятно, «запечатавшими вход» после захоронения.

С точки зрения архитектурной реализации, можно утверждать, что в тасмолинском обществе были проектировщики, инженеры-строители, владевшие геометрическими знаниями, математическими расчетами для подвода подземной коммуникации прямо к центру подкурганной площадки. И были исполнители, копавшие дромос и катакомбу глубоко в толще суглинка и выносившие грунт на поверхность. При этом из этого чистого материка строился архитектурный объем, разрез его захвачен восточным профилем кургана. По фрагментам человеческого скелета был сделано радиоуглеродное определение, давшее дату VI-V вв. до н.э.

Загадочна семантика, символический смысл этих трудоемких архитектурных сооружений. Иногда дромосы пристроены к ямам без захоронения человека (Байкара, к.1). В конструкции дромосов зафиксированы интересные детали. Они не имеют свободного сквозного прохода и свободного соединения (входа) с погребальной камерой. В ряде случаев коридор упирается в закрытую стену могилы в виде специально поставленной каменной плиты (Акбеит, к.3; Кособа, к.2), материковой перемычки, ступеньки. За всем этим кроется определенный канон ритуально-обрядовой практики, некий культ, театрализованное действие свободное от утилитарных функций [17, с. 232].

Отражением особых историко-культурных процессов являются статуарные памятники тасмолинской культуры, открытые в XXI в. До этого каменные изваяния раннего железного века известны были для скифской археологической культуры. В конце XX в. на Устьюрте были открыты сарматские святилища с антропоморфными изваяниями. В степной

зоне Казахстана статуарное искусство широко представлено более поздними по времени древнетюркскими и кипчакскими каменными изваяниями.

Первая находка каменного изваяния, отнесенного к сакской эпохе, была сделана в 1997 г. Она была обнаружена в экспозиции городского музея г. Степногорска. При осмотре места находки установлено, что она лежала у каменной дорожки разрушенного кургана «с усами» на правом берегу небольшой речки Аксу [18, с. 374]. В последнее десятилетие в результате раскопок ряда крупных курганов Сарыарки, в их насыпи были найдены каменные изваяния тасмолинской культуры (Рис.4). Это позволило главному исследователю статуарного искусства казахских степей – Л.Н. Ермоленко, выделить стилистические признаки тасмолинских каменных скульптур и по ним собрать сведения о 20 каменных изваяниях сакского времени.

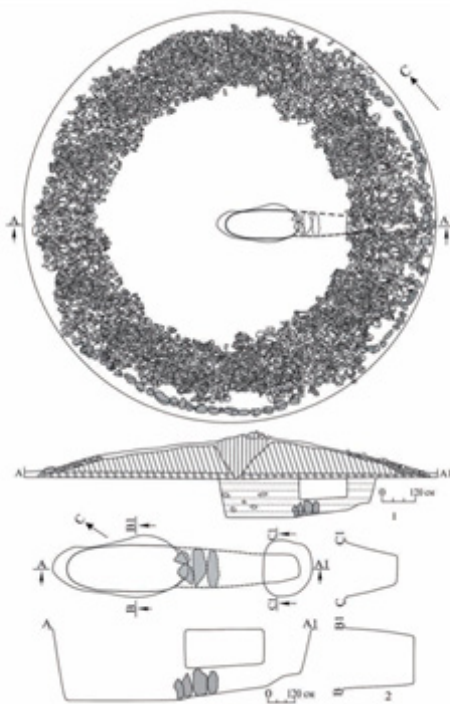

Рис.4. Дромосные могилы. Могильник Акбеит-6, курган 3, по А. Бейсенову, 2017, с. 90.

Девять из них найдены возле курганов, в насыпи, на каменных оградах-крепидах, четыре изваяния найдены возле конструкций, входящих в комплекс курганов «с усами» [19, с. 105-108]. Лишь два изваяния найдены вкопанными в центре насыпей (Айбас Дарасы-3, к.6; Талды-2, к. 7).

Признаками каменных скульптур тасмолинской культуры являются: характерный вогнутый профиль плоского лица, округло моделированные макушка и затылок, подчеркнутое изображение прически в виде выступающей шишки на макушке. Своеобразен абрис: у всех широкие боковые грани и объемная моделировка головы. Еще одна деталь – изображение кисти с широко расставленными пальцами на туловище [19, с. 107-111].

Открытие поселений раннего железного века в среде кочевого образа жизни степного населения Казахстана ведет начало с раскопок усуньского поселения Актас в восточном Жетысу [20, с. 29-46]. Следующий оседлый памятник раннесакского времени - поселение Кеноткель X исследовался в начале 90-х годов XX в. в Северном Казахстане. В настоящее время известно более 50 поселений тасмолинской культуры, на 10 из них, по сведениям А.З.Бейсенова, проводились раскопки [5, с. 8-9]. Пять поселений исследовано нами на территории Северного Казахстана (Кеноткель X, Таскора, Таскора I, Тайжан, Саркырама).

Особенность топографии поселений раннего железного века, которая подчеркивается всеми исследователями – расположение поселений рядом или на том же месте, где позднее возникает стойбище кочевников нового времени. т.е. главным требованием выбора места обитания является наличие удобных для выпаса пастбищ. На это условие обратил внимание еще К.А.Акишев, назвав открытые им усуньские памятники «поселение-зимовка». По размерам выделяются крупные поселения, состоящие из 10-40 конструкций (Таскора, Таскора 1, Сарыбуйрат, Тагыбайбулак) и малые стойбища, на территории которых фиксируются 3-4 постройки (Рис.5). Последние характерны для мелкосопочного рельефа низкогорий восточной Сарыарки [21, с. 72].

Рис.5. Каменные изваяния по А.Бейсенову, 2015; 1 курган, 2 могильник Кособа; 2 курган, 2 могильник Кособа; 3 курган могильник Байдалы; 4 курган, 7 могильник Талды-2; 5 курган Жыланды.

Поселение состоит из нескольких усадеб, организованных в отдельно стоящие дома (редко) и жилищно-хозяйственных комплексов, включающих жилую часть и хозяйственные пристройки. Каждый комплекс окружен общей стеной из камня или сырца. Они имеют прямоугольный план, один или два противоположных входа. Подобный тип усадеб является традиционным от сакской эпохи до нового времени. Усадебный тип подробно исследован на средневековом поселении Талгар, описан для казахских стойбищ северных склонов хребта Каратау [22, с. 47–48], зафиксирован в ходе наших разведочных маршрутов по Акмолинской области.

На поселениях раннего железного века исследованы наземные жилища прямоугольной и круглой формы. Реконструкции их с расчетами толщины стен, конструкции кровли, приведены у ряда исследователей [5, с. 146, рис. 12; 23]. Датировка основана на типологии керамики, бронзовых и костяных изделий [24, с. 200, 205, 210]. Массовой категорией находок являются каменные мотыжки, песты, топоры. На 6 поселениях Сарыарки получены радиоуглеродные даты – VIII-V вв. до н.э. [4, с. 387].

Открытие оседлых памятников раннего железного века в степной зоне уточняет хозяйственно-культурный тип мобильных скотоводов. Существование поселений с капитальными и трудоемкими строениями свидетельствует об их круглогодичном и стационарном использовании. Второй тип – небольшие по площади стойбища, расположенные в горных и мелкосопочных долинах свидетельствуют о сезонном характере отгонного скотоводства. Подобная пастбищно-кочевая система с выделением суперцентров и сезонных стойбищ формируется в степной Сарыарке с эпохи энеолита. И такая структура территориально-хозяйственного освоения степи сохраняется на протяжении раннего железного века и средневековья.

Вместо существовавших тысячу лет крупных многослойных поселений бронзового века, располагавшихся по надпойменным террасам рек, в начале первого тысячелетия до н.э. в сопочных долинах у небольших родников, ручьев в местах, защищенных от ветра, возникает новый тип жилого пространства в виде небольших семейных стойбищ. Так зарождается общий архитектурный стиль и композиционно-рассеянная структура обитания ранних кочевников, сохранившаяся до этнографической современности.

Результаты

Тасмолинские «царские» курганы являются сложными многокомпонентными архитектурными сооружениями, построенными на века и тысячелетия. Они вписываются в единый для степной Евразии процесс развития скифо-сакского мемориального зодчества. В настоящее время известно, что строительство культового мемориала осуществлялось в несколько этапов, разделенных во времени. Длительность и последовательность этапов, возможно, связана с погребально-поминальными обрядами, известными по этнографии кочевых народов. В этнографии наиболее распространены поминальные даты: 9, 40, 100 дней, 1 год, 3 года, 10 лет. Возможны промежуточные сезонно-календарные обряды, требовавшие обращения к культу предков и приводившие к поддержанию метакомплекса в порядке, достраиванию его сопутствующими ритуальными оградками, менгирами, стелами [25].

Индивидуальные мемориалы возводили на века и тысячелетия. И чтобы они стояли, им придавали сферическую форму, повторяющую небесный свод. В завершение поминальных ритуалов их перекрывали единой насыпью, «запечатывали». Можно сказать, мемориальная архитектура раннего железного века – это послание, отправленное в вечность, это «запечатанные» в культовом зодчестве кочевников космологические представления о смысле бытия.

Исследование поселений раннего железного века открывает еще одну грань культуры тасмолинского населения. Поселения подтверждают концепцию стационарного оформления жилого пространства кочевников. Можно утверждать, что поселение в аридной зоне Казахстана – это архетипический стандарт, имеющий длительную предшествующую (энеолит- эпоха бронзы), и последующую истории (ранний железный век – позднее средневековье).

Климатические ритмы второй половины голоцена изменили природно-климатические условия Центрального Казахстана и обусловили новые формы хозяйства и образа жизни. Комплексное пастушеско-земледельческое хозяйство бронзового века трансформировалось в кочевое скотоводство. Сформировался новый способ организации жилого пространства. Вместо крупных, многослойных поселений появились небольшие по размерам, рассеянные в ландшафте поселения. Строительные приемы предшествующих тысячелетий сохранились в практике оформления жилого пространства тасмолинской культуры. В раннесакскую эпоху сформировался архитектурный стиль в виде единого многокамерного строения с окружающими хозяйственными пристройками и дворами. В раннесакскую эпоху сохранился историко-культурный принцип соседства в одном пространстве хозяйственно-жилой и сакральной территории. Как отмечают многие исследователи, крупные некрополи находятся рядом с поселениями.

Еще один регион статуарного искусства ранних кочевников Евразии представлен каменными изваяниями тасмолинской историко-этнографической общности. В приемах художественного оформления прослеживаются аналогии со скифской скульптурой. Несмотря на стилизацию, изваяния тасмолинской группы имеют индивидуальный портретный облик. По ним видно, что это были европеоиды с крупными чертами лица. Хотя главный признак скульптуры – плоский абрис лица – это черта монголоидного типа. Точная дата каменных изваяний не известна, т.к. многие из них найдены в перемещенном виде. Интересно обнаружение антропоморфных изваяний, стел рядом с каменными дорожками

курганов «с усами». Это еще одна загадка в истории изучения тасмолинской историко-этнографической общности.

Заключение

В XXI веке история изучения тасмолинской археологической культуры характеризуется открытием и исследованием новых видов археологических памятников раннего железного века: поселений, «царских» курганов, каменных изваяний, наскальных изображений, пересмотром традиционной периодизации и хронологии, новыми трактовками проблемы происхождения тасмолинской историко-этнографической общности. В археологическом контексте рамки тасмолинской культуры сузились до VIII-VI вв. до н.э. По облику культуры иконографии искусства звериного стиля тасмолинская общность входит в сакскую культурную провинцию, охватывающую огромный географический регион: Центральный Казахстан, Жетысу, Тува, Северо-Западный Китай [15, с. 94; 26].

Литература

1. Кадырбаев М.К. Памятники тасмолинской культуры // Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата, 1966. – С. 303-433.
2. Хабдулина М.К. Степное Приишимье в эпоху раннего железа. – Алматы: Ғылым, 1994. – 170 с.
3. Таиров А.Д. Кочевники Урало-Иртышского междуречья в системе культур раннесакского времени восточной части степной Евразии// Степная цивилизация Восточной Евразии. Т.1. Древние эпохи. Астана: KULTEGIN, 2003. – С. 157-179.
4. Бейсенов А.З. Тасмолинская культура Центрального Казахстана в исследованиях начала XXI века // Археологія і давня історія України. Вип. 2 (27), 2018. – С.386-396.
5. Бейсенов А.З., Шульга П.И., Ломан В.Г. Поселения сакской эпохи. Монография/отв.ред. А.Бейсенов. – Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2017. – 208 с.
6. Кукушкин И.А. Дмитриев Е.А., Кукушкин А.И. Каражартас – новый социально-стратифицированный некрополь бегазы-дандыбаевской культуры (предварительные результаты исследований) // Археологические вести. Вып. 24. СПб., 2018. – С. 102-109.
7. Маргулан А.Х. Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата, 1979.
8. Парцингер Г., Наглер А., Зайберт В. Плешаков А. Святилище скифского времени в Северном Казахстане // Степи Евразии в древности и средневековье: Матер.междунар. научной конф., посвященной 100-летию со дня рождения М.П. Грязнова. / Отв. ред. Ю. Пиотровский. СПб: Изд-во Гос.Эрмитажа, Кн. II., 2003. – С. 123-124.
9. Парцингер Г., Зайберт В., Наглер А., Плешаков А. Большой курган Байкара. Исследование скифского святилища. Берлин, 2003. – 280 с.
10. Чугунов К.В. Аржан-2: реконструкция этапов функционирования погребально-поминального комплекса и некоторые вопросы хронологии// Российский археологический ежегодник, №1, 2011. – С. 262-335.
11. Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. Нарушенные женские погребения сакского времени в Жетысу: по материалам могильника Каспан-6// Маргулановские чтения – 2019. Материалы междунар. археологич. научно-практической конференции, посвященной 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К.А. Акишева. – Нур-Султан: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2019. – С. 260-270.
12. Borisov A. V., Krivosheev M. V., Mimokhod R. A., El'tsova M. V. "Sod blocks" in kurgan mounds: Historical and soil features of the technique of tumuli erection//Journal of Archaeological Science: Reports 24. P, 2019. – P. 122-131.
13. Хабдулина М.К. Храмы-святилищасакской эпохи Северного Казахстана//Религия и система мировоззрений древних и средневековых номадов Евразии. – Алматы, 2016. – С.137-148.
14. Черников С.С. Загадка Золотого кургана: Где и когда зародилось скифское искусство?. – М.: Наука, 1965. – 188 с.
15. Бейсенов А.З. Тасмолинская культура Сарыарки// Казахстан в сакскую эпоху. Коллективная монография.

Алматы: Ин-т археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. – С.59-100.

16. Хабдулина М.К. Погребальный обряд сакской эпохи населения степной Сарыарки //Мат-лы Международного Евразийского форума «История Великой степи от истоков до современности». Т.2. – Нур-Султан: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2019. – С. 302-308.

17. Насирдинова А.М. Архитектурно-типологическая классификация курганных сооружений кочевого мира. 2018. <http://www.pdfactory.com>

18. Хабдулина М.К. Каменное изваяние сакского времени из Центрального Казахстана // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Евразии. – Алматы: «Бегазы-Тасмола», 2015. – С. 372-375.

19. Ермоленко Л.Н. Каменные изваяния раннего железного века в западной части азиатских степей// Очерки первобытного искусства Южной Сибири и Центральной Азии (скифская эпоха). Колл. монография / отв.ред. В. Бобров. – Кемерово: Изд-во КРИПК и ПРО, 2018. – С. 105-111.

20. Акишев К.А. Зимовки-поселения и жилища древних усуней// Известия АН КазССР, Серия обществ. 1969. Вып. 1. – С. 29-47.

21. Бейсенов А.З. Жилище сакской эпохи// Вестник ТомГУ. История. 2017. № 45. – С. 72-82.

22. Жолдасбаев С. Типы оседлых поселений казахов по данным археологических исследований Южного и Центрального Казахстана (XV-XIX вв.)// Прошлое Казахстана по археологическим источникам. – Алма-Ата: Наука, 1976. – С.46-58.

23. Бейсенов А.З. Круглое жилище сакской эпохи// Самарский научный вестник. 2017. Т.6, №1 (18). – С. 94-100.

24. Хабдулина М.К. Поселения раннесакского времени на р. Селеты// Степная цивилизация Восточной Евразии. Т. 1. Древние эпохи. – Астана: KULTEGIN, 2003. – С. 189-199.

25. Онгар А., Самашев З., Киясбек Г., Хасенова Б., Мамедов А.М. Изучение околокурганного пространства кургана № 1 могильника Тортоба (по материалам 2013 г.) // Труды филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. Том II. – Астана: Изд-ая группа ФИА им. А.Х. Маргулана, 2013. – С. 124-130.

26. Чугунов К.В. Формирование культур ранних кочевников в Казахстане и Саяно-Алтае (к постановке проблемы) // Труды ГосЭрмитажа: Т. 77: Археология без границ: коллекции, проблемы, исследования, гипотезы. СПб: Изд-во ГосЭрмитажа, 2015. – С. 457-486.

References

1. Kadyrbaev M.K. (1966) Pamyatniki tasmolinskoj kultury // Margulan A.H., Akishev K.A., Kadyrbaev M.K., Orazbaev A.M. Drevnyaya kul'tura Central'nogo Kazahstana [Monuments of the Tasmola culture // Margulan A.Kh., Akishev K.A., Kadyrbayev M.K., Orazbayev A.M. The ancient culture of Central Kazakhstan]. Alma-Ata. P. 303-433. [in Russian].

2. Habdulina M.K. (1994) Stepnoe Priishim'e v epohu rannego zheleza [Steppe Priishimye in the Early Iron Age]. Almaty, Gylm [Science]. 170 p. [in Russian].

3. Tairov A.D. (2003) Kochevniki Uralo-Irtyshskogo mezhdurech'ya v sisteme kul'tur rannesakskogo vremeni vostochnoi chasti stepnoj Evrazii// Stepnaya civilizaciya Vostochnoj Evrazii. T.1. Drevnie epohi [Nomads of the Ural-Irtysh interfluvium in the culture system of the Early Saka time of the eastern part of steppe Eurasia// Steppe Civilization of Eastern Eurasia]. Astana, Kultegin. P. 157-179. [in Russian].

4. Beisenov A.Z. (2018) Tasmolinskaya kul'tura Centralnogo Kazahstana v issledovaniyah nachala XXI veka // Arheologiya i davnya istoriya Ukraini [Tasmolinskaya culture of Central Kazakhstan in the studies of the beginning of the XXI century// Archeology and early history of Ukraine]. Vip. 2 (27) [Iss. 2 (27)]. P. 386-396. [in Russian].

5. Beisenov A.Z., Shulga P.I., Loman V.G. (2017) Poseleniya saksokoi epohi. Monografiya/otv.red. A.Beisenov [The settlement of Saka era. Monography/ the executive editor A.Beisenov]. Almaty, NICIA «Begazy-Tasmola». 208 p. [in Russian].

6. Kukushkin I.A., Dmitriev E.A., Kukushkin A.I. (2018) Karazhartas – novyj social'no-stratificirovannyj nekropol' begazy-dandybaevskoj kul'tury (predvaritel'nye rezul'taty issledovaniy) // Arheologicheskie vesti [Karazhartas - a new socially-stratified necropolis of Begaz-Dandybaev culture (preliminary research results) // Archaeological

News]. Vyp. 24 [Vol. 24]. SPb [St. Petersburg]. P. 102-109. [in Russian].

7. Margulan A.H. (1979) Begazy-Dandybaevskaya kultura Centralnogo Kazahstana [Begazy-Dandybay culture of Central Kazakhstan]. Alma-Ata. [in Russian].

8. Parcinger G., Nagler A., Zajbert V., Pleshakov A. (2003) Svyatilishche skifskogo vremeni v Severnom Kazahstane // Stepi Evrazii v drevnosti i srednevekov'e: Mater.mezhdunar. nauchnoi konf., posvyashchennoi 100-letiyu so dnya rozhdeniya M.P. Gryaznova. / Otv. red. YU. Piotrovskii [Sanctuary of the Scythian time in Northern Kazakhstan // Steppes of Eurasia in antiquity and the Middle Ages: Mater. Mezhdunar. scientific conference dedicated to the 100th anniversary of the birth of M.P. Gryaznova. / Ans. ed. Yu. Piotrovsky]. SPb [St. Petersburg], Izd-vo Gos. Ermitazha, Kn.II [Publishing House of the State Hermitage, Book II.,]. P. 123-124. [in Russian].

9. Parcinger G., Zaibert V., Nagler A., Pleshakov A. (2003) Bol'shoi kurgan Baikara. Issledovanie skifskogo svyatilishcha [The Great Barrow of Lake Baikal. Study of the Scythian sanctuary]. Berlin. 280 p. [in Russian].

10. Chugunov K.V. (2011) Arzhan-2: rekonstrukciya etapov funkcionirovaniya pogrebal'no-pominal'nogo kompleksa i nekotorye voprosy hronologii [Arzhan-2: reconstruction of the stages of the funeral-memorial complex functioning and some issues of chronology]. Rossiiskii arheologicheskii ezhegodnik, №1 [Russian Archaeological Yearbook, №1]. P. 262-335. [in Russian].

11. Dzhumabekova G.S., Bazarbaeva G.A. (2019) Narushennyye zhenskie pogrebeniya saksogo vremeni v Zhetysu: po materialam mogil'nika Kaspan-6// Margulanovskie chteniya – 2019. Materialy mezhdunar. arheologich. nauchno-prakticheskoi konferencii, posvyashchennoi 95-letiyu so dnya rozhdeniya vydayushchegosya kazahstanskogo arheologa K.A. Akisheva [Violated female burials of the Saka times in Zhetysu: materials from the Kaspan-6 burial ground// Margulan readings - 2019. Materials of the international archaeological scientific-practical conference dedicated to the 95th anniversary of the outstanding Kazakhstan archaeologist K.A. Akishev]. Nur-Sultan, ENU im. L.N. Gumileva [L.N.Gumilyov Eurasian National University]. P. 260-270. [in Russian].

12. Borisov A.V., Krivosheev M.V., Mimokhod R.A., Eltsova M.V. (2019) "Sod blocks" in kurgan mounds: Historical and soil features of the technique of tumuli erection. Journal of Archaeological Science, Reports 24. R. 122-131.

13. Habdulina M.K. (2016) Hramy-svyatilishchasakskoi epohi Severnogo Kazahstana // Religiya i sistema mirovoznrenii drevnih i srednevekovykh nomadov Evrazii [Temples-sanctuaries of the Sakas era of Northern Kazakhstan// Religion and the worldview system of ancient and medieval nomads of Eurasia]. Almaty. P. 137-148. [in Russian].

14. Chernikov S.S. (1965) Zagadka Zolotogo kurgana: Gde i kogda zarodilos' skifskoe iskusstvo? [The mystery of the Golden Barrow: Where and when did Scythian art originate?]. Moskva [Moscow], Nauka [Science]. 188 p. [in Russian].

15. Beisenov A.Z. (2017) Tasmolinskaya kul'tura Saryarki// Kazahstan v saksuyu epohu. Kollektivnaya monografiya [The Tasmola culture of Saryarka// Kazakhstan in the Saka era, Collective monograph.]. Almaty, In-t arheologii im. A.H. Margulana [Institute of Archeology named after A.H. Margulan]. P.59-100. [in Russian].

16. Habdulina M.K. (2019) Pogrebalnyj obryad saksokoi epohi naseleniya stepnoi Saryarki //Mat-ly Mezhdunarodnogo Evrazijskogo foruma «Istoriya Velikoi stepi ot istokov do sovremennosti» [The funeral rite of the Saka era of the population of the steppe Saryarka // Materials of the International Eurasian Forum "History of the Great Steppe from the Sources to the Present."]. T.2. Nur-Sultan, ENU im. L.N. Gumileva [V.2. - Nur-Sultan: ENU named after L.N. Gumilyov]. P. 302-308. [in Russian].

17. Nasirdinova A.M. (2018) Arhitekturno-tipologicheskaya klassifikaciya kurgannykh sooruzhenii kochevogo mira [Architectural and typological classification of the mound structures of the nomadic world]. [in Russian]. <http://www.pdfactory.com>

18. Habdulina M.K. (2015) Kamennoe izvayanie saksokogo vremeni iz Centralnogo Kazahstana // Saksokaya kul'tura Saryarki v kontekste izucheniya etnosociokul'turnykh processov Evrazii [Stone sculpture of the Saka time from Central Kazakhstan // Saki culture of Saryarka in the context of the study of ethnosocial and cultural processes of Eurasia]. Almaty, «Begazy-Tasmola». P. 372-375. [in Russian].

19. Ermolenko L.N. (2018) Kamennyye izvayaniya rannego zheleznoogo veka v zapadnoi chasti aziatskikh stepei// Ocherki pervobytnogo iskusstva Yuzhnoi Sibiri i Central'noi Azii (skifskaya epoha). Koll.monografiya / otv.red. V. Bobrov [Stone sculptures of the Early Iron Age in the western part of the Asian steppes // Essays on the primitive art of South Siberia and Central Asia (Scythian era). Coll.monography / ed. V. Bobrov.]. Kemerovo, Izd-vo KRIPK i

PRO [Kemerovo: Publishing house KuzReg ICE and REW,]. P. 105-111. [in Russian].

20. Akishev K.A. (1969) Zimovki-poseleniya i zhilishcha drevnih usunei [Wintering settlements and dwellings of ancient Usuns]. Izvestiya AN KazSSR, Seriya obshchestv [Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR]. Vyp. 1 [Iss]. P. 29-47. [in Russian].

21. Bejsenov A.Z. (2017) Zhilishche saksokoi epohi [Dwelling of the Saka era]. Vestnik TomGu. Istoriya. № 45 [Tomsk State University Bulletin, History]. P. 72-82. [in Russian].

22. Zholdasbaev S. (1976) Tipy osedlyh poselenii Kazakhov po dannym arheologicheskikh issledovaniy Yuzhnogo i Central'nogo Kazakhstana (XV-XIX vv.)// Proshloe Kazakhstana po arheologicheskim istochnikam [Types of settled settlements of Kazakhs according to archaeological research of South and Central Kazakhstan (XV-XIX centuries)// The past of Kazakhstan according to archaeological sources]. Alma-Ata, Nauka [Science]. P.46-58. [in Russian].

23. Bejsenov A.Z. (2017) Krugloe zhilishche saksokoi epohi [The round dwelling of the Saka era]. Samarskiy nauchnyy vestnik [Samara Scientific Bulletin]. V.6, №1 (18). P. 94-100. [in Russian].

24. Habdulina M.K. (2003) Poseleniya rannesakskogo vremeni na r. Selety// Stepnaya civilizatsiya Vostochnoy Evrazii. T. 1. Drevnie epohi [Settlements of the Early Saka time on the river Selety// Steppe Civilization of Eastern Eurasia. V.1. Ancient era]. Astana, Kultegin. P. 189-199. [in Russian].

25. Ongar A., Samashev Z., Kiyasbek G., Hasenova B., Mamedov A.M. (2013) Izuchenie okolo kurgannogo prostranstva kurgana № 1 mogil'nika Tortoba (po materialam 2013 g.) // Trudy filiala Instituta arheologii im. A.H. Margulana v g. Astana. Tom P [The study of the near-barrow space of barrow No. 1 of the Tortoba burial ground (based on materials from 2013)]. Astana, Izd-aya gruppa FIA im. A.H. Margulana v g. Astana [publishing group in the transactions of the Institute of Archeology named after A.H. Margulan in the city of Astana]. P. 124-130. [in Russian].

26. Chugunov K.V. (2015) Formirovanie kul'tur rannih kochevnikov v Kazakhstane i Sayano-Altai (k postanovke problemy) // Trudy GosErmitazha: T. 77: Arheologiya bez granic: kollekcii, problemy, issledovaniya, gipotezy [The formation of cultures of early nomads in Kazakhstan and Sayano-Altai (to the formulation of the problem)]. SPb [St. Petersburg], Izd-vo Gos.Ermitazha [Publishing house of the State Hermitage]. P. 457-486. [in Russian].

Language contacts of Azerbaijani and Kazakh turkic languages (on the basis of azerbaijani dialectologist, academician Mammadaga Shiraliyev's creative works)

Mahira Huseynova

Doctor of Philological sciences, Prof.
Azerbaijan State Pedagogical University,
Dean of the Faculty of Philology
Baku, Azerbaijan
E-mail: huseynova.mahira@yandex.ru

Abstract. Turkic literary languages or dialects have very long common roots, and despite various political and geographical differences, these native languages have preserved their ancient roots, vocabulary, grammatical structure, and phonetic features. Even today, the carriers of these languages can easily understand each other in a common language. Dialectological studies while speaking of the phonetic features of Turkish dialects and language varieties traditionally refer to both vowel and consonant displacements and phonetic laws. The works, monographs and articles written by scholars of Turkic peoples are also mentioned when we talk about the idea of forming a common Turkic language in our modern age. M. Shiraliyev correctly points out that on the one hand our ancient written monuments, works of our writers of the past, and on the other hand materials of the Turkic languages, help to identify phonetic events and to refine their forms. In this regard, the works of the great Azerbaijani dialectologist and Turkish scientist, academician Mammadaga Shirali oglu Shiraliyev are of great importance. The researcher made a number of words that are typical for the Turkic languages and dialects, giving a comparatively phonetic explanation. The scientist has researched specific phonetic phenomena and laws in the dialects and varieties of the Azerbaijani language and has also touched upon the integration of Kazakh language and dialects when it comes to location. M. Shiraliyev did not exclude the specific features of the numerous words used in dialects and dialects of the Azerbaijani language, compared with the literary language and dialects of the Kazakh Turkish, revealed the similarities and differences with the skills of a true dialectologist. Here, too, there were positive results. It is also clear that not only Azerbaijani dialectologists, linguists, but also world Turkology scholars have benefited and will benefit from the work of academician M. Shiraliyev. M. Shiraliyev's research on the phonetic, morphological and lexical features of dialects and dialects of the Azerbaijani and Kazakh languages is still relevant today.

Keywords: integration; phonetic character; researcher; literary language

DOI://doi.org/10.32523/tsj.02-2019/2-4

Introduction

Comparative research of Turkology, including Azerbaijani and Kazakh linguistics, the study of the Turkic languages in terms of dialects and varieties is one of the most pressing issues. It is possible to do some research on the scientific and theoretical and practical bases of Turkic languages or dialects. It is impossible to conduct valuable research without resorting to the language or dialect richness of such indigenous peoples like Azerbaijani, Turkish, Kazakh, Kyrgyz, Turkmen, Gagauz, Uzbek, Nogay, Khakus and others in the Turkish language environment. First of all, the closure and intersection points of these kinship language traditions should be identified so that you can identify the language-dialect interconnection systems. Studies in the Kazakh language also indicate that the change in the graphic system of the Kazakh language in the Republic of Kazakhstan complicates the study of phonetic events and laws in various languages [6, p. 74].

Although the well-known Azerbaijani dialectologist, academician Mammadaga Shiraliyev

could write his work “Bases of Azerbaijani dialectology” in a synchronous manner, comparatively based on Soviet language and dialect material, but still enjoys the Turkish dialectology science. In the dialectology of Azerbaijan, M. Shiraliyev laid the foundations for a comparative - research - reconciliation method that refers to the phonetic composition of some words in Azerbaijani and Kazakh.

In our view, comparative linguistics, including the history - comparative and comparative - historical frameworks of the Turkic languages, are based on these principles. M. Shiraliyev's book “Fundamentals of Azerbaijani Dialectology” published in 2008 and a number of articles have shown a strong basis for dialect comparisons in both Azerbaijani and Kazakh. For example, the scientist describes the peculiarities of the dialects and dialects of the Azerbaijani language, noting that the phenomenon of replacing it with the sound is widespread in the eastern dialects and varieties of the Azerbaijani language. But to some extent this phenomenon is also reflected in our other dialects and varieties. $\ddot{U}>i$ process often manifests itself in various parts of the word before sonorous voices:

In the dialects and varieties of the Azerbaijani language: *bilbil, kitlät, biläv, minkin, körpi, sinbil, kömir, middät, üzik* və s.

In Kazakh: *bütün, qumis, tülki, kuşik* və s. [1, p. 44-45].

Nowadays and in historical times, the Turkic languages or dialects have been mutually understood. The great Turkish lexicographer M. Kashghary writes both Oguzian and Kipchak languages as “easy languages”. Academician T. Hajiyev writes that this means that both Oguz and Kipchak languages are polished, rich languages, and that they are based on ontogenic and lexical assimilation of the ethnicity of other Turkic tribes. [2, p. 61].

M. Shiraliyev cites well-founded facts and notes that the last sound of the word $\ddot{a}$ in the Kazakh dialect is substituted by the sound e under the influence of y . A scientist who observes this phonetic phenomenon in the Kazakh language of the Turkic peoples shows that even when comparing the Kazakh language with the Azerbaijani language, this phonetic phenomenon can be seen:

In the dialects and dialects of the Azerbaijani language: *mekteb, mektub, eyleş, meçid* and so on.

In Kazakh: *sen, kel, kes, ter, seqiz, sekiz* and so on.

It is clear that the material basis of the words is made up of words, and on this basis the phonetic features and qualities of language sounds can be widely seen in both literary and dialects of Turkic languages. The phonetic composition of words, both in Azerbaijani literary language and in Kazakh, gives us a lot more insight into M. Shiraliyev's research in comparison with today's lexical units. The scientist points out that $b>m$ substitution is not so widespread in Azerbaijani dialects and varieties that we see this phenomenon occurring not in other words but in all other dialects and varieties of our language in the case of the demonstrative pronoun **bu**. Thus, in the demonstrative pronoun **bu**, the sound **b** is substituted by **m** in all cases except for the nominative case: *munun\minin\muna\munu\mini\mında\, mundan\mindan* [1, p. 76].

The researcher also emphasizes that in some of our dialects and varieties we can see the $b>m$ phenomenon in a number of words; For example, *miz<biz (Nakhchivan, Ordubad, Sharur), xoruz manı<banı, mañkudr (Qazakh), mahanə (Qazakh), mahna (Baku)<bəhanə, məñig, mux-ara, mənəğşə, moyun (Gadabay)*.

Summarizing his view, M. Shiraliyev concludes that the phenomenon in Turkic languages is mainly related to the Kipchak type. In Kazakh *meyran “bayram”, moyun “boyun”, mıy “beyin”, müyüz “buynuz”, muz “biz”, münda “burada”*; noqay dillərində: *maşmak “başmaq”, moyun, muyuz “buynuz”* and so on [1, p. 77]. It should be noted that the substitution of the sound b into m is also found in ancient monuments of the Turkic languages:

In M. Kashghari's Dictionary:

meng(i)z – bəñiz; miz – biz, müngüz – buynuz [3, p. 327].

In Abu Hayyan's:

Maniz, mənzədi – bənzədi, miz – biz, munda, muyuz – buyuz [1, p. 77; 14, p. 31].

One of the so-called substitutions in the dialects and varieties of the Azerbaijani language is the *d-t* phenomenon, which is according to M. Shiraliyev, is also reflected in the Kipchak-Turkic languages.

In Kazakh language	In Azerbaijani language
<i>tis</i>	<i>diş</i>
<i>tan</i>	<i>dağ</i>
<i>til</i>	<i>dil</i>
<i>taş</i>	<i>daş</i>
<i>tize</i>	<i>diz</i>
<i>tüsü</i>	<i>düşmək</i>

There is a very complex reason for the phonetic development of ancient Turkic dialects in the interaction between the meanings and the sounds of the Azerbaijani and Kazakh language units, and these reasons should be found in the vocabulary of the word, the different phonetic phenomena and the features of the laws. In this regard, one of the most interesting passages in M. Shiraliyev's research is the *ç, c>ş* transition. The scientist notes that the change of *ç* and *c* sounds is rarely found in dialects and varieties of the Azerbaijani language in Sharur, Mugan, Nakhchivan, Gazakh. The researcher also emphasizes that this phenomenon can be encountered in a number of borrowed words. Examples: *işqırax (Sharur) || işqırağ (mugan), işpişku, boşgə (Mukan), basharinakh (Nakhchivan, Gazakh), ictimayi, poştu (Mugan, Sharur)*. Referring to a number of explanatory and dialectological dictionaries, M. Shiraliyev writes that we can see the *ç, c>ş* phenomenon even when comparing some Azerbaijani language with the Kipchak type. For example: *qazax dilində: alşı "alçı", aşık "açıq", aşitu "açıtmaq", aşa "aqca", bakşa "bağça", emşek "əmcək", naşar "naçar" neşe "neçə", kişi "kiçik", kuşak "qucaq", küşik "küçük", köşirmə "köçürmə"* [1, p. 85; 15, p. 41].

Azerbaijani dialectology" contains many facts reflecting the phonetic peculiarities of the Azerbaijani and Kazakh languages, and one of them is the *h > ğ* phenomenon consonant transition. According to the scholar, in the other dialects and varieties, as well as in the literary language of Azerbaijan, the substitution of the *h* sound which is used between two vowels by *ğ*, occurs in some borrowed words in Shirik village of Jabrayil district. For example: *şağat, camağat, imtağan*. The case of *h > ğ* is observed in a number of Kipchak-type of Turkic languages. Example: in Kazakh: *bağalı, jamağat, şağat* [1, p. 87; 17, p. 52].

It is known that incomparable phonetics cannot be comparative linguistics [4, p. 316]. In this sense, M. Shiraliyev confronted and compared the phonetic peculiarities of words belonging to both Turkish literary and dialects and varieties, and clarified those that correspond to Azerbaijani and Kazakh. In some dialects and varieties of the Azeri language, the *ç > ş* transitions between words indicate that the occurrence of substituting *ç* sound with *ş* in one-syllable words is mostly reflected in Western dialects and dialects, in Sharur and Shahbuz. Examples: *koş, üş, heş, şeş, aş > aç, keş, qoş, iş* (Qazax, Qarabağ, Şərur, Şahbuz).

From the researches of the scientist it is clear that the *ç > ş* phenomenon shows itself in front of the affixes which start with consonants. But this is not happening to the affixes which start with vowels. Example: *koş-köşdə, köşdən, köçün, köçə, köçü, uşdu, uçur, seşgi, seçir, aşmax, içər, qaşdı, qaçır* və s.

At the end of both single or plural words, these are the Qipchak-type Turkic languages that accurately reflect the the event *ç>ş*. In Kazakh: *"aşu , ağaş, tilmuş, şaş, kılış. This phenomenon is found in Turkish dialects. Examples: ağaş, giliş, koşmüek, şaş, üş, babış* [1, p. 91].

In the dialects of the Azerbaijani language, the inclination of the summits is more widespread than the increase in the summits. In addition to sonor and **h, t, d, k**, there are also **y, v** sounds that are in a semiconductor state. At the beginning of the speech, the decline in the sound of the **h** is reflected in the western (especially Gazakh) dialects of Azeri and in the Zagatala dialect. Here, the **h** sound is preceded by lip consonants (**ö, ü**). Examples: *örümçəx' (Gazakh) || örümçək (Zaqatala), örməx' (Gazakh) || örmağ (Zaqatala) // ürməx' (Gazakh,) || ürmək (Zaqatala) // ürkmağ (Zaqatala) // örüx' (Gazakh)*. In certain dialects of the Azerbaijani language, or in the Kazakh language, which is part of the Kipchak group, the incident of the conspiracy took place at certain historical times, and the words that followed later became natural. In ancient phonetic phenomena, the occurrence of the word **h** is the primarily related to the position and attitude of the voices, as well as the power hierarchy of sounds. Thus, in the process of speech, some voices lose power and cannot remain in the same position. As a result of the sound loss, words are presented in simple form and in the process eliminates the so-called "excess". Initially, this event, which occurs at the level of speech, then progresses to the level of the language [5, p. 21-22].

Based on the research conducted by M. Shiraliyev, we can say that in the Gazakh and Shaki dialects, the prevalence of the sound of the **h** before the closed sound is sometimes reflected. Example: *ışqırır (Gazakh), içqırırğ (Shaki)*.

M. Shiraliyev shows that in many modern and ancient Turkic languages it is possible to see that there is no **h**. Example: in Turkish: *örmek, öldürmək, ürmək*; in Kazakh: «*ürkek, ürü "hürmək", örme, örü "hörmək"*»; In Kashgarari: *ördi, örümcek, ürkti* [1, p. 99-103; 20, p. 88].

In the dialects of Azerbaijani language, misunderstanding is one of the most common, and M. Shiraliyev shows that this phenomenon occurs more or less in all our dialects. The prevalence of sound **n** is preceded by the sounds **r, l, c, s, x**. The observations and analysis carried out by the scientist show that it does not occur in some Turkic languages, including Kazakh.

Example: In Azerbaijani: *dilmanc, qılnc*. In Kazakh language: *tilmanş, kıltş* [1, p. 103].

Relevance

Azerbaijani and Kazakh phonetists have experimented with the phoneme system of these languages or dialects. In this way, the vowels and consonants of the Azerbaijani and Kazakh languages, various phonetic phenomena and laws have been adequately studied by academician on the basis of the spectral analysis of intervocal positions, articulation and physical characteristics of the strong and weak consonants, as well as against the comparison of Azerbaijani and Kazakh languages. Research by Mammadaga Shiraliyev. The analysis of specific features reflected in the work of this great turkologist and dialectologist, and in the phonetic system of Azerbaijani and Kazakh languages, is one of the most important tasks facing the Turkic science which has not been studied systematically, monographically.

Method of research

As in many other sciences, linguistics is one of the most important components of science. V. Afansev also rightly points out that it is impossible to achieve any scientific or practical task without applying a certain method [7, p. 10]. M. Shiraliyev is not indifferent to the problem of the method, he has done much to improve it and develop it continuously. This important issue has arisen in the focus of the researcher in comparison to the Azerbaijani and Kazakh languages and has been at the forefront of its creativity. «The scientific method is thought of as a system of methods (prioms) used in the scientific study of any subject.»

The article mainly focused on the linguistic description method, and the methods of comparative analysis and comparison were used. M. Shiraliyev's monograph «Fundamentals of Azerbaijani dialectology» provides a great deal of comparison between Azerbaijani and Kazakh languages, or dialects, which, although synchronous to the language facts, have also been applied to diachronical

authority. During the study of the topic the historical grammar, dialectology, scientific-theoretical provisions of modern Turkish works, the results of researches, theoretical theories related to comparative phonetics were used as methodological basic.

Mamadaga Shirali oglu Shalaliyev was born on September 13, 1909 in Shamakhi, a well-known linguist-scholar, academician of the Academy of Sciences of the Republic of Azerbaijan. After graduating from high school in Baku in 1927, he entered the Department of Linguistics at the Eastern Faculty of the Azerbaijan State University, in 1931, he graduated from the same faculty and began to work as a teacher in Aghdam. In 1933, M. Shiraliyev entered the postgraduate course of the Azerbaijan Pedagogical Institute on the specialty «Azerbaijani linguistics» and worked as a teacher, even as a graduate student. After completing his postgraduate studies, he was first appointed as a dean and then as a dean at the same institution.

From 1942 to 1946 MS Shiraliyev has been working at the Azerbaijan State University as the Head of the Department of «Linguistics» and Deputy Dean of the Faculty of Philology, and since 1946 - Vice-Rector of the University. In 1949 MS Shiraliyev was appointed director of the Institute of Languages of the Academy of Sciences of the Republic of Azerbaijan. M. Shiraliyev, who was already a prominent scholar at that time, came to work at Sofia University in 1953 at the invitation of the Bulgarian People's Republic, where he headed the Department of Turkish Philology [18, p. 3].

He takes an active part in the VIII Congress of the Turkic Language Organization held in Ankara in 1957 and is an honorary member of the congress. M. Shiraliyev is the Head of the Department of Dialectology at the Institute of Literature and Language named after Nizami of the Academy of Sciences of Azerbaijan from 1952 to the 60s, and at the same time is Professor of the Department of Azerbaijani Linguistics at the Azerbaijan State University. He served as Director of the Institute of Literature and Language named after Nizami from June 1960 to February 1985. Shiraliyev is an academic secretary of the Department of Social Sciences of the Academy of Sciences of Azerbaijan in 1968, the director of the Institute of Linguistics in 1969 and the editor-in-chief of the journal «Soviet Turkology». Shiraliyev was named the Honored Scientist of the Republic in 1960. In 1962 he was elected an academician of the Academy of Sciences of Azerbaijan.

Results

All scientific works of Shiraliyev are based on the following issues: nation-wide Turkic problems, dialectological researches, principles of dialectological compilation, theoretical issues of modern Azerbaijani language; History of Azerbaijani language and literary language; Creation of Turkology magazine and its scientific level; Sphere of Linguistics: Speech Culture Issues. The formation of Azerbaijani dialectology is directly related to MS Shiraliyev. The scientific basis of the classification of dialects and geographical principles was first used by M. Shiraliyev. Since this classification also applies genetic and cultural-historical principles, this division of the scientist has been considered by all these turkologists to be the most appropriate and acceptable classification in Turkology so far. When classifying Azerbaijani dialects and syllables, Shiraliyev made two important points: 1) The various dialects representatives lived in the settlements that corresponded to the khanate and the sultanate during the feudal period; 2) have a number of phonetic, grammatical and lexical features.

In the book «Fundamentals of Azerbaijani dialectology» by Academician M. Shiraliyev, it is possible to obtain very interesting information about the languages or dialects of Azerbaijani and Kazakh languages. It is also important to note that the facts we have analyzed above are important in terms of a more detailed study of the history and comparative-historical phonetics of the Azerbaijani language or dialects, including the Kazakh language.

References

1. Shiraliyev M. Fundamentals of Azerbaijani dialectology. – Baku: East-West, 2008.– 416 p.
2. Hajiyev T. History of the literary language of Azerbaijan. I. – Baku: Science, 2012. – 501 p.
3. Mahmud Kashghari. Divani-Dictionary. II. – Baku: Ozan, 2006 (translated and published by Ramiz Asker). – 762 p.
4. Kazimov I. Mahmud Kashghari “Divani and Modern Turkic Languages”. – Baku: Science and Education, 2014. – 224 p.
5. Reformitsky A. Introduction to language. Moscow, 1955. – 410 p.
6. Shaimerdinova N. Kirghiz-Russian Slovenian (1987): Cultures and Explosives. Turkic Studies Journal, No.1, Vol.1. P. 73-88.
7. Afanasev V.Q. Fundamentals of Philosophical Knowledge. – Baku, 1972. – 401 p.
8. Kurbanov A. General Linguistics. Volume II. – Baku, 2004
9. Objective linguistic method. – Moscow: Nauka [Science], 1973. – 301 p.
10. Kazimov I. Comparative Vocabulary of Contemporary Turkic Languages. – Baku, 2010. – 400 p.
11. Xeyriyya S.Y. Throughout history Slavic - Turkic language relations. – Baku, 1996. – 202 p.
12. Modern Kazakh language. Phonetics and morphology. – Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1962. – 380 p.
13. Bazarov O. Parts in Uzbek language. KD. – Moscow, 1883. – P. 21.
14. Shiraliev M.Sh. Mahmud Kashgari, Dialectologist. Sov.Turkology, No.1, 1972. – P. 24-30.
15. Shiraliev M.Sh. Dialects and colors of the Azerbaijani language. Edited by Sherba. – Baku: Science, 1983. – 160 p.
16. Sherba A.M. Comparative phonetics of the Turkic languages. –Leningrad: Nauka [Science], 1970
17. Shiraliev M.Sh. The Azerbaijani language in modern times. No. 6. Turkology., 1982. – P. 39-43.
18. Nazarova M., Mammadaga Shiraliyev and Problems of Azerbaijani Turkology. – Baku: Science, 1999. – 119 p.
19. Dialectological Atlas of the Azerbaijani Language. Introduction. By M.I. Isxakov
20. Shiraliev M.Sh. The problem of the language and the dialect. The dialectology of the Turkish languages. –Baku, 1963
21. Shiraliev M.Sh. “The etymological form of - iban ,ibyan” - the Language. No. 3. 1960. – P. 38-41.

References

1. Shiraliyev M. (2008) Fundamentals of Azerbaijani dialectology. Baku, East-West. 416 p.
2. Hajiyev T. (2012) History of the literary language of Azerbaijan. I. Baku, Science. 501 p.
3. Mahmud Kashghari. (2006) Divani-Dictionary. II. Baku, Ozan (translated and published by Ramiz Asker). 762 p.
4. Kazimov I. (2014) Mahmud Kashghari “Divani and Modern Turkic Languages”. Science and Education. Baku. 224 p.
5. Reformitsky A. (1955) Introduction to language. Moscow. 410 p.
6. Shaimerdinova N. (2019) Kirghiz-Russian Slovenian (1987): Cultures and Explosives. Turkic Studies Journal No 1, Vol.1. Nur-Sultan. P. 73-88.
7. Afanasev V.Q. (1972) Fundamentals of Philosophical Knowledge. Baku. 401 p.
8. Kurbanov A. (2004) General Linguistics. Volume II. Baku.
9. (1973) Objective linguistic method. Moscow, Nauka [Science]. 301 p.
10. Kazimov I. (2010) Comparative Vocabulary of Contemporary Turkic Languages. Baku. 400 p.
11. Xeyriyya S.Y. (1996) Throughout history Slavic - Turkic language relations. Baku. 202 p.
12. (1962) Modern Kazakh language. Phonetics and morphology. Alma-Ata, Academy of Sciences of the Kazakh SSR. 380 p.
13. Bazarov O. (1883) Parts in Uzbek language. KD. Moscow. P. 21.
14. Shiraliev M.Sh. (1972) Mahmud Kashgari, Dialectologist. Sov.Turkology, No.1. P. 24-30.
15. Shiraliev M.Sh. (1983) Dialects and colors of the Azerbaijani language. Edited by Sherba. Baku, Science. 160 p.
16. Sherba A.M. (1970) Comparative phonetics of the Turkic languages. Leningrad, Nauka [Science].
17. Shiraliev M.Sh. (1982) The Azerbaijani language in modern times. No. 6. Turkology. P. 39-43.
18. Nazarova M., (1999) Mammadaga Shiraliyev and Problems of Azerbaijani Turkology. Baku, Science. 119 p.

19. Dialectological Atlas of the Azerbaijani Language. Introduction. By M.I. Isxakov
20. Shiraliev M.Sh. (1963) The problem of the language and the dialect. The dialectology of the Turkish languages. Baku.
21. Shiraliev M.Sh. (1960) «The etymological form of - iban ,ibyan « - the Language. No. 3. P. 38-41.

Turkology: scientific paradigm and intersubject description

Shakimashrip Ibraev

Doctor of philological sciences,
Professor of Department of Turkology
L.N. Gumilyov Eurasian National University
Nur-Sultan, Kazakhstan
E-mail:sh.ibraev1950@mail.ru

Abstract. The article analyzes the relationship and the complex (complex) nature of the humanities, which are part of Turkology. For this purpose, the scientific materials of Turkology and their historical transitions were studied on the basis of linguistics and folklore. As a result, the scientific paradigms of the disciplines of Turkic languages and folklore were developed in collaboration with each other. The coincidence was observed on the theoretical and methodological basis of research, and not only on the political and social situation, the general historical era. Three periods of development, such as the Radlov period of linguistics, the policy of the linguistic development of the Soviet era (linguistic construction) and the study of the historical-comparative aspect of world scientific experience, were repeatedly duplicated in folklore. The reason for this is that folklore was interpreted as some kind of verbal expression of a language phenomenon. The development of world anthropological science has shown that these two subjects will develop in the future.

Keywords: Turkology; humanities; scientific paradigm; platform; linguistics; folklore; anthropology; ethnography; complex disciplines; interdisciplinary; historical comparative studies; historical and social; pragmatics; typology; poetics.

DOI://doi.org/10.32523/tsj.02-2019/2-5

Түркология: ғылыми парадигмасы және пәнаралық сипаты

Шакимашрип Ибраев

филология ғылымдарының докторы,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
түркітану кафедрасының профессоры
Нұр-Сұлтан, Қазақстан
E-mail:sh.ibraev1950@mail.ru

Аннотация. Мақалада түркологияның құрамына енетін гуманитарлық пәндердің өзара байланысы мен кешенді (комплекті) сипаты талданады. Осы мақсатта түркологияның ғылыми парадигмалары және олардың тарихи ауысу кезеңдері тіл білімінің және фольклористиканың материалында өзара салыстырылып зерттелді. Нәтижесінде түркі тілдері мен фольклоры туралы пәндердің ғылыми парадигмалары бір-бірімен байланыста дамығандығы анықталды. Сәйкестік саяси-әлеуметтік жағдайдың, тарихи дәуірдің ортақтығынан ғана емес, зерттеудің теориялық әдістемелік тұғырнамалары бойынша да орын алғаны байқалды. Тіл білімінің «Радлов кезеңі», Кеңес дәуірінің тілдерді жасақтау саясаты (языковое строительство) және тілдерді тарихи салыстырмалы аспектіде дүниежүзінің ғылыми тәжірибесіне сүйене отырып зерттеу сияқты дамудың үш кезеңі фольклористикада да белгілі дәрежеде қайталанды. Оның себебі фольклор ауызша сөйлеу қызметінің айрықша түрі ретінде тілдік құбылыстың заңдылықтарымен қарайлас пайымдалды. Әлемдік антропология ғылымының дамуы алдағы уақытта бұл екі пәннің

өзара байланыста дамитынын көрсетті.

Кілт сөздер: түркология; гуманитарлық пәндер; ғылыми парадигма; тұғырнама; тіл білімі; фольклористика; антропология; этнография; кешенді пән; пәнаралық; тарихи салыстырмалы зерттеу; тарихи-әлеуметтік; прагматика; типология; поэтика.

Кіріспе

Гуманитарлық ғылым салаларының дамуы қоғамның саяси-әлеуметтік ұстанымдарымен, ғылыми парадигмалардың жаңаша қалыптасуымен тығыз байланысты. Қазіргі заманғы гуманитарлық пәндердің ғылыми тұғырнамалары 25-30 жылда толығымен ауысып, қоғам дамуына сәйкес жаңарып отырады деген тұжырым бар [1, 3 б.].

Өткен ғасырларда мұндай парадигмалық жаңарулардың мерзімі бұдан ұзағырақ болғаны анық. Себебі заманауи қоғамдық үдерістердің аса қарқынды екпінмен жүріп жатуы ғылыми парадигмалардың да тезірек ауысуына ықпал етуде.

Бұл жағдай түркология ғылымына, оның ішінде тіл білімі, тарих, әдебиет пен фольклор пәндеріне, олардың қалыптасуы мен даму үрдісіне тікелей тиесілі.

Тарихи-ғылыми шолу

Дүниежүзінің түркология тарихына тұтастай көз жіберіп карағанда бұл ғылымның екі түрлі бағытта қалыптасқанын көреміз:

Біріншісі - XVIII ғасырдан бастап Орхон-Енисей жазулары деген атпен белгілі болған Сібір және Моңғолия жерінен табылған жазба ескерткіштердің оқылуымен және оларды Еуропа ғалымдарының зерттей бастауымен байланысты қалыптасты [2, 5 б.].

Екіншісі - түрлі уақытта түркі халықтарының тілі, әдет-ғұрпы, фольклоры, тарихы туралы елтанымдық мақсатта жазылған еңбектердің әр жерде жарық көріп, мәліметтердің жиналуымен бірге іргесі қаланды [3; 4, 7 б.].

Түркология тарихының алғашқы кезеңінде екі бағыт та бір-бірінен бөлек, өз алдына дербес жолмен қалыптасқаны байқалады.

XVIII ғасырдан бастап көне жазба ескерткіштердің оқылуы және зерттелуі түркологияны алдымен тіл білімі аясында қалыптасуға ықпал етті. Бұл бағыттағы ізденістер жазба ескерткіштердің тілдік жүйесін бұрынғы өлі тілдермен және қазіргі қолданыстағы түркі тілдерімен тарихи салыстырмалы аспектіде қарастыруға жол ашты.

Басында Батыс Еуропада, сосын Ресейде қанат жайған түркология пән ретінде лингвистика бағытында жүзеге асты [5; 6; 7; 8; 9]. Бұл дәстүр Ресейде қазір де жалғасуда. Белгілі түркітанушылар Д.М.Насилов пен И.В.Кормушин түркологияның заманауи тенденцияларын тіл білімі аясында дамығанын орынды санайды [1, 4 б.; 10, 7 б.]. Сол үшін де түркологияның ғылыми парадигмаларын лингвистика бойынша жинақтайды.

Д.М.Насилов лингвистикалық түркологияның парадигмаларын төмендегідей үш кезеңге бөлді:

1. XIX ғасырдың 90-шы жылдары қалыптасқан тіл білімінің даму жағдайы түркологияның алғашқы кезеңін белгілейді. В.В. Радловтың есімімен байланысты бұл кезең орасан зор деректерді жинау, жүйелеу және ғылыми игеру жұмыстарымен ерекшеленеді.

2. Кеңес дәуірінің 30-шы жылдарынан бастап «Радлов кезеңі» тілдерді жасақтау (языковое строительство) саясатына ұласты. Жазу, әліпби жасау, жаңа әдеби тіл қалыптастыру сияқты жұмыстар қарқынды жүргізілді. Түркологияда бұл кезең Е.Д.Поливанов, А.Н.Самойлович сияқты көрнекті ғалымдардың ізденістерімен байланысты.

3. XX ғасырдың 50-60-шы жылдары түркі тілдерін тарихи салыстырмалы аспектіде зерттеу кеңінен қолға алынды және бұл іс әлемдік тіл білімі ғылымының даму деңгейімен өрелесті. Түркологияның осы кезеңдегі ғылыми парадигмасы қазіргі тіл білімінің де бағыт-бағдарын анықтайды [1, 3 б.; 7, 70 б.; 8, 68 б.; 9, 70 б.].

Түркологияның осы көрсетілген тарихи кезеңдердегі ғылыми парадигмаларының ауысуы зерттеудің мақсаты мен міндетіне ғана қатысты емес, ол ғылымның әдістемелік, теориялық және концептуалдық негіздемелеріне де тиесілі жағдай. Түркологияның лингвистикалық бағытының, әсіресе оның тарихи салыстырмалы аспектісінің әлемдік тіл білімі контексінде пайымдалуы – әрі жүйелі, әрі сабақтас ізденістердің нәтижесі. Түркі тілдерін зерттеудің тұжырымдамаларын тарихи типологиялық деңгейге көтеруге түркітанушы ғалымдардың бірнеше буыны атсалысты.

Түркология бағытындағы өзге гуманитарлық пәндер тіл білімінің бұл тәжірибесін назарға алуы тиіс. Себебі мұнда тарихи кезеңдер мен ғылыми тұғырнамалар өзара байланысты, саяси, мәдени үдерістер аясында қарастырылып, ғылыми парадигмалардың ауысуына негіз етіп алынған.

Ғылымның түбегейлі концептуалды өзгерісін тарихи аспектіде пайымдау – іс-тәжірибеде өзін-өзі ақтаған әдіс.

Түркологияның ғылыми парадигмалары лингвистикадан басқа пәндер бойынша арнайы жүйеленген емес. Қазір біз түркологияны бірнеше гуманитарлық пәндердің қосындысы деп түсінгенімізбен, оның ғылыми парадигмаларының біртұтас кешенді ғылыми пән аясында жинақталмағанын және ғылыми тұрғыдан пайымдалмағанын көріп отырмыз. Соған қарамастан түркі халықтары туралы жазылған гуманитарлық білім салаларының ізденістерін және нәтижелерін түркологияға жатқызу – көптеген елдердің ғылыми іс-тәжірибесіне енген дәстүр. Дүниежүзі түркологиясының тарихын шолып шыққанда бұл жағдайды анық байқауға болады [7; 8; 9].

Әр елде және түрлі мақсатта дамып келе жатқан түркологияны лингвистика, тарих, фольклор, әдебиет, этнография, өнертану аспектілеріндегі этносаралық тарихи салыстырмалы зерттеулердің аясында жинақтаудың жөні бар. Іс жүзінде Еуропа, Ресей, АҚШ, Қытай, Жапония және түркі елдеріндегі түркологияның мән-жайы осыны аңғартады.

Түркі халықтарының тарихы, этнографиясы, фольклоры мен әдебиеті жекелеген зерттеулерге арқау болғанымен, олар тұтастай этникалық және этносаралық үдерістер тұрғысынан әлі пайымдалған емес. Бұл үдерістер әрі уақыт пен кеңістік бірлігі контексінде, әрі әлемдік тарихи-мәдени аспектіде зерделенуі тиіс. Қазір біз түркологияны кешенді (комплексті) пән деп айтқанымызбен, оның ғылыми парадигмаларының соңғы отыз жылда әлі ауыспағанын көріп отырмыз.

Этникалық бағыттағы пәндерді (этноориентированные дисциплины) түркология аясында зерделеудің зәрулігі күн тәртібінен түскен емес [11, 23 б.; 12, 564-570 б.; 4, 7 б.].

Жер бетіндегі түркі халықтарының қазіргі заманғы рухани-мәдени қажеттілігі мен сұранысы бір ғана тіл білімінің нәтижелерімен өтелмейтіні анық. Әсіресе, түркі халықтарының тарихын, мәдениетін, әдебиетін, фольклоры мен дәстүрлі өнерін дүниежүзілік өркениеттік үдерістер контексінде тұтастай зерделеудің мәні күн санап артуда. Тәуелсіз түркі тілдес мемлекеттердің бұған деген құлшынысын елемеуге болмайды.

Ғылыми пәннің заманауи мақсаты мен міндетін қоғамның дамуы, оның сұранысы, яғни тарихи дәуір белгілейтіні осыдан көрінеді [13, 12 б.; 14, 20 б.]. Түркі мәдениеті мен тарихы қазіргі заманда әлемдік өркениетпен сабақтастықта зерделенуі керектігі дау тудырмайды [15, 111 б.]. Гуманитарлық ғылымдардың нәтижелері біртұтас тарихи-мәдени үдерістер ауқымында бағамдалғанда ғана жүйелі нәтижеге қол жеткізуге болады.

Бұл ретте түркологияның қазіргі заманғы ғылыми парадигмалары пәнаралық деңгейде жаңаша пайымдалуы тиіс. Себебі түркологияның кешенді сипаты гуманитарлық ғылымдардың тұғырнамаларының тұтастай жинақталуымен және жүйелі пайымдалуымен тікелей байланысты. Нақтылай түссек, жеке пәндердің ғылыми парадигмасы пәнаралық деңгейде, қоғам мен уақыттың даму контексінде жинақталса, өз кезегінде түркология кешенді ғылым ретінде жекелеген пәндердің дамуына ықпал етіп отырады. Сөйтіп жеке

мен жалпының арасындағы байланыс пен сабақтастық түркологияның кешенді белгілерін айғақтайды.

Осы тұрғыдан түркі фольклорын зерттеудің ғылыми тұғырнамалық негіздерін тарихи аспектіде сипаттай отырып, оларды лингвистикалық түркологияның ғылыми парадигмаларымен өрелестіру бірқатар мәселелердің бетін ашады деген ойдамыз. Ол үшін тіл білімі мен фольклортанудың ғылыми парадигмаларын өзара байланысты, бір-бірімен сабақтастыра қарастыру арқылы түркологияның кешенді пәнаралық сипаттамасына көз жіберіп көрейік. Зерттеудің мұндай әдіс-тәсілдерін өзге де гуманитарлық пәндер бойынша қолдану – алда тұрған мәселе. Пәнаралық өрелесудің ғылыми заңдылыққа сыйымдылығы материалдың мазмұнына және тарихи нәтижелерге байланысты екені даусыз.

Талдау

Түркологияның құрамына енгізіліп жүрген гуманитарлық ғылым салаларының ішінде фольклористика – тіл білімімен ғылыми парадигмалары бойынша жақын келетін пәндердің бірі. Фольклор ауызша сөйлеу қызметінің айрықша түрі ретінде тілдің ең маңызды функциясымен байланысып жатыр. Сондықтан да тіл білімінің ғылыми концептуалдық тұғырнамалары белгілі бір дәрежеде фольклортануда да қайталанып отырады.

Түркі халықтарының фольклорына сипаттама беру, жанрлық құрамын анықтау, халықтың тұрмыс-тіршілігімен, әдет-ғұрпымен, наным-сенімімен байланысты қызметін белгілеу түркі тілдерінің құрамын, тарихын, айырмашылықтары мен ұқсастықтарын зерттеу, сөйтіп оларды өзара топтастыру ісімен қатар жүргізілді [16, 3-8 б.] Фольклорлық материалдар тілдің басты зерттеу нысанасына айналды.

Гуманитарлық пәндерді түркология ғылымының маңына топтастырып, кешенді сипатын белгілеу үшін алдымен олардың ғылыми парадигмаларын тарихи аспектіде зерделеп шығудың мәні зор. Атап айтқанда, олардың пәнаралық түйісетін тұстары, ғылыми парадигмаларының ауысуы түркологияның даму тарихында дәуірі жағынан бір-біріне сәйкес келіп отыратыны байқалады. Бұған көз жіберу үшін жоғарыда сөз болған лингвистикалық түркологияның ғылыми парадигмаларының үш кезеңін фольклор туралы ғылымның тарихи даму кезеңдерімен қатар қойып, шендестіріп көрейік.

Бірінші кезең. Тіл білімінің В.В.Радлов дәуіріндегі мақсаты мен міндеті, ғылыми ұстанымдары түркі халықтарының фольклортану ғылымында да күн тәртібіне қойылды. Атап айтқанда, фольклорды жинау, жүйелеу, сипаттау, жанрлық құрамын анықтау және зерттеу жұмыстары тілдік материалдарды зерделеу ісімен сабақтасып жатты. Ең бастысы, бұл жұмыстардың бәріне В.В.Радловтың өзі атсалысты. Тіл білімінде де, фольклортануда да орасан зор мәліметтерді ғылыми тұрғыдан игеру, тілдік және фольклорлық құбылыстарды бірге топтастыру, олардың мәнін өзара байланыста түсіну және ғылыми негіздеу сияқты тұғырнамалық жұмыстар бірге қалыптасты [17, 16-162 б.]

Фольклор ауызша сөйлеудің ерекше формасы ретінде халықтың тұрмысымен, наным-сенімімен, әдет-ғұрпымен өзара байланыста, табиғи тілдік ортадағы айтылу, орындалу қызметімен ажырамас бірлікте сипатталды. Тілдің әуезділігі, тазалығы, қолданысы ең алдымен ауызша деректерге, оның ішінде фольклорға қарап негізделді.

Бұл жағдай фольклордың этнографиялық және антропологиялық аспектілерін алдыңғы қатарға қойды. Тілдің жанды формадағы қолданысын халық өмірінің өзінен тікелей өзгеріссіз алды. В.В.Радловтың фольклорлық шығармаларды жазып алу үдерісінде оларды өңдеуге, өзгертуге қарсы болғаны белгілі. Оның фольклорлық мәтінді «...ешбір редакцияламай, сол күйінде хатқа түсіруі өз кезінде қандай жетістік болса, қазір де бағасын жойған жоқ» [18, 207 б.]

XIX ғасырда түркі халықтарының фольклорын жинау мен зерттеудің ғылыми тұғырнамасы В.В. Радлов арқылы Еуропа ғалымдарының әдістемелерімен үндес. Атап айтқанда,

фольклордың лингвистикалық, этнографиялық және антропологиялық аспектілері Еуропаның басқа елдерді жаулап алу, олардың тілін, мәдениетін зерттеу ісімен тікелей байланысты. Бұл ретте халықтарды «тарихи» және «тарихи емес» деп бөлу, тарихы бар еуропалықтарды жазба деректер арқылы зерттеу, ал жазуы болмаған немесе белгісіз болып келген халықтарды ауызша мәліметтерге сүйеніп талдау дәстүрі қалыптасты. Жазба деректерді тарих, ауызша дәстүрді этнография зерттейтін жеке пәндер болып, бір-бірінен іргесін бөліп алды [19, 3-9 б.].

Ал фольклордың лингвистикалық, этнографиялық және антропологиялық аспектілері Еуропада өзара тығыз байланысты дәстүрлі мәдениетті зерттеуде ортақ ғылыми тұғырнама болып негізделді. Бұл дәстүр күні бүгінге дейін жалғасуда. Мәселен, XX ғасырдағы антропологияның структуралистік бағыты мифтің логикалық жүйесін тіл құрылымынан таратады. Мұның басты өкілі К.Леви-Стросс болды [20; 21].

XIX ғасырдағы түркі халықтарының тілі мен фольклорын зерттеуге Еуропаның осындай этнографиялық ұстанымының ықпал еткенін байқау қиын емес.

Тұңғыш рет жинала бастаған фольклорлық материалдар өз алдына дербес пайымдалмайды. Олар тілмен, әдет-ғұрыппен, тұрмыс-салтпен, тұтастай алғанда халық өмірімен бірге сипатталады.

Түркі халықтарына қатысты бұл іске мұрындық болған ғалымдардың көш басында Берлин қаласында дүниеге келіп, осында білім алған В.В.Радлов тұрды. Оның Ресей Ғылым академиясына қарасты «Антропология және этнография музейінің» ұзақ жыл директоры болуы, осы музейдің антропологиялық бағыттағы журналын шығаруы, 1899 жылы Римде өткен XII Халықаралық конгресте Орта және Шығыс Азияның тарихын, археологиясын, лингвистикасын, этнографиясын зерттейтін комитеттің орыс бөлімін басқарғаны кездейсоқ емес.

Түркі тілдерінің, оның ішінде қазақ тілінің басқа тілдердің әсеріне ұшырамай, таза сақталған үлгісі В.В. Радловтың пікірінше «кітаби тіл» емес, ауызша сөйлеу тілі. Ол фольклордағы араб және парсы сөздерін, діни сюжетке құрылған шығармаларды жат мәдениеттің ықпалынан болған деп санайды. Кітаби жазба дәстүр қазақтарға тән емес, қазақ тілінің көркемдігі мен әуезділігі – ауызша сөйлеу дәстүрінің жемісі. Ал мұның бірден-бір қайнар көзі фольклор болып табылады. Сөйтіп тіл мен фольклордың ауызша ортақ қызметі ғалымның зерттеулері бойынша қазақ халқының ұлттық болмысын айғақтайды [18, 203-223 б.]

Тілдің ауызша қызметін және оның ерекше формасы – фольклорды бір қатарда қарастыру еуропалық антропологияның және этнографияның XIX ғасырдағы концептуалдық ұстанымынан келіп шығады. Жазба тарихы жоқ халықтардың мәдениетін зерттеуде олардың ауызша дәстүрі және оның «тазалығы» басты назарда тұрады.

В.В.Радлов еңбектерінде қолданыстағы түркі тілдерінің материалдарын жинау мен зерттеудің дені ауызша дәстүрге, оның ішінде фольклорға негізделуі осыдан. Түркі халықтарының тілі, фольклоры, мәдениеті, әдебиеті мен тарихы В.В.Радлов зерттеулерінде сол кездегі еуропалық антропологияның ұстанымы тұрғысынан пайымдалды. Оның 1858 жылы Берлинде қорғаған «Солтүстік Азия ұлттары және олардың тіліне діннің ықпалы туралы» деген докторлық диссертациясында ауызша тілді діни ұғымдардан, өзге тілден енген сөздерден оқшаулауға тырысты [18, 214 б.]

Бұл тенденция кейін ғалымның қазақ тілі мен фольклорын зерттеген кезде кітаби өлең мен дастандардың ислам дінімен бірге келгеніне қынжылыс білдіруіне негіз болды. В.В.Радловтың қазақтың ауызша дәстүріне айрықша ден қойып, қазақ тілінің тазалығына мән беруі, ол үшін фольклорлық материалға жүгінуі сол кездегі антропология мен этнографияның халық мәдениетін дәстүрлі қалпында тікелей бақылау арқылы зерттеуге ұмтылуымен байланысты. Мұның астарында архаикалық мәдениеттің қыр-сырын

ешбір қоспасыз анықтау мақсаты тұрды. Тілге, фольклорға деген құрмет олардың таза сақталғанына, кейінгі дәуірлердің немесе басқа діннің, мәдениеттің әсеріне ұшырамағанына байланысты болды. XIX ғасырда Азия, Африка, Австралия, Океания өмірін зерттеген еуропалықтардың еңбектерінен бұл мәселе тайға таңба басқандай анық байқалады [19, 82 б.].

Әрине, бұл жағдай түркі халықтарының фольклорын өзінің табиғи қалпында, халық өмірінде атқаратын қызметімен бірге қарастыруға ықпал етті. Ауызша сөйлеудің айрықша формасы ретінде фольклордың қоғамдағы дағдылы жүйесін, қалыптасқан әдепті реттеудегі рөлін пайымдауға бұл тұғырнама негіз болып қаланды.

XX ғасырдың 30-шы жылдарында Кеңес дәуірінің тікелей саяси бақылауына өткенге дейін фольклортану ғылымының дамуы жалпы алғанда осындай этнографиялық және антропологиялық тұғырнама аясында қарастырылып келді. Фольклордың ғұрыпқа (обряд) қатысты түрлеріне, байырғы наным-сенімге, архаикалық ұжымдық формаларына, магиялық және ғұрыптық-практикалық қызметіне теріс көзбен қарау, оларды тәркілеу болған жоқ. Фольклор халық өмірінің тұтастай куәсіне айналды.

Ш.Уәлиханов, Г.Н.Потанин, Ә.Диваев, А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедов еңбектерінде фольклордың атқаратын қызметі, ғұрыппен және наным-сеніммен байланысы, олардың тілге, әдебиетке, өнерге және этнографияға қатысы өзара бірлікте зерделенді [17, 163-241 б.]

Екінші кезең. Фольклористиканың ғылыми парадигмасының толығымен ауысқан келесі кезеңі XX ғасырдың 30-шы жылдарына дөп келеді. Кеңестік дәуірдің саяси тұғырнамалары гуманитарлық пәндерге тікелей ықпал етіп, олардың идеологиялық, теориялық және әдістемелік бағыт-бағдарын нақтылы белгілеу жұмыстары осы кезеңде жүзеге асты. Гуманитарлық пәндерді таптық, партиялық, материалистік, атеистік тұрғыдан зерттеу және бағалау тұғырнамасы орнықты.

Кеңестік дәуірдің тілдерді жасақтау (языковое строительство) саясаты фольклортану мен әдебиеттануда да қарқынды түрде жүргізілді. КСРО жазушыларының 1-ші съезінде (1934 ж.) фольклор жазба әдебиеттің үйрену мектебі ретінде жарияланып (М.Горький), оған толығымен сөз өнері деп қарады. Фольклорға әдебиеттің ауызша түрі деп қарағандықтан, оған әдебиеттанудың ғылыми ұстанымдары мен терминдері түгелдей ауысты. Фольклор көркем шығарма қатарында зерттеле бастады. Бұл іс тілдерді жасақтау жұмыстарымен сабақтасып жатты.

Фольклордың халық өмірінен алатын орнын, дүниетанымдық, прагматикалық функциясын, утилитарлық-практикалық қызметін зерделеу шектелді. Алайда фольклордың бір қырына жол ашылды. Ол – көркемдік-эстетикалық мәні мен қызметі болатын.

Фольклортанудың идеологиялық аспектісі халықтың ауызша сөз өнерімен байланысып жатқандықтан ел арасынан жинау, экспедицияға шығу, жариялау жұмыстары қайта жанданды. Осы тұста халық ақындарының шығармаларына көңіл бөлу, олардың қоғамдағы рөліне саяси баға беру сияқты іс-шаралар ұйымдастырылды.

Тоталитарлық жүйенің бақылауындағы фольклортану толығымен саяси сипат алды. Бұл жағдай фольклортануды әлемдік ғылым-білімнің жетістіктерінен, әсіресе, антропологияның дәстүрлі мәдениетті зерттеу теорияларынан және әдістемелерінен оқшаулап тастады.

Фольклордың идеялық мазмұнын, көркемдік кестесін, образдар тобын, сюжеттік-композициялық және тілдік құрылымын зерттеу тұрақты тұғырнамаға айналды. Ал олардың қоғам, социум, әлеуметтік орта, адам психологиясының қоғамдық үдерістердегі көрінісі сияқты мәселелермен байланысы назардан тыс қалды.

Тіл фольклордың айтылу құралы ғана болып есептелді. Адамның ойлау дағдысына, қоғамның қалыпты жүйесін реттеуге қатысты функционалдық қызметі прагматикалық аспектіде қарастырылмады [22]. «Қалыпты сөйлеудің» (А.Байтұрсынов термині) қоғамдық

тәртіппен, ортақ қабылданған жүйемен және әдет-ғұрыппен байланысы қаперге де алынған жоқ.

Бұл жерде тілдің де, фольклордың да пайымдау тұғырнамасы материалистік көзқарасқа негізделгендіктен, олардың санадағы және сана астарындағы (подсознание) біртұтас құбылыс ретінде әрекет ететін функциясы идеалистік тұғырнамаға жатқызылды.

Фольклордың көркемдік ерекшеліктерін зерттеуде жанр, түр, мазмұн мен форма, бейнелеу құралдары, тәсілдері, образдар жүйесі бойынша ғылыми ізденістер жүзеге асты. Шығарманың идеялық мазмұны таптық тұрғыдан бағаланды.

Үшінші кезең. Түркі тілдерін тарихи салыстырмалы аспектіде зерттеу әлемдік лингвистикалық ізденістердің құрамдас бөлігіне айналған тұста фольклортанудың да бұрынғы ғылыми парадигмасы өзгере бастады. КОКП-нің XX съезінен кейінгі саяси жылымықтың аясында ғылымның іргелі мәселелері күн тәртібіне қойылатын болды. Фольклортануда бұл кезең XX ғасырдың 70-ші жылдарына сәйкес келді.

Фольклордың көне үлгілерін зерттеуге бір ғана көркемдік тұғырнаманың қауқарсыздығы, оларды әдебиет теориясының категориясымен талдауға болмайтындығы іс жүзінде байқалды. Себебі бұл бағытта зерттеулер жоқтың қасы еді.

Алдымен Ресей ғалымдары Кеңес Одағындағы гуманитарлық пәндердің схоластикалық сипатын сезінді. Олар мәдени антропологияның, оның ішінде структурализм, семиотика, психоаналитика, герменевтика, нарратология сияқты аспектілерімен танысып, нәтижелерін практикада қолдана бастады [23; 24; 25; 26; 27].

Сөйтіп тоталитарлық жүйе қыспаққа алған тұста көз жазып қалған фольклортанудың еуропалық үлгісі қайтадан лингвистика мен фольклортануда біртіндеп жаңаша зерттеуге икемделді.

Бұл кезде еуропалық антропологияның тіл мен фольклорды түрлі деңгейдегі таңба, символ, структуралық код, тілдік-психологиялық, құрылым т.б. түрінде қарастырып, теориялық-әдістемелік ізденістерді ортақ тұғырнамаға бағындыру ғылымда айтарлықтай нәтиже бере бастады.

Осы ретте Кеңестер Одағында антропологияның жетістіктерін ғұрыптық фольклорды және ертегілерді талдауға, демек архаикалық фольклорды зерттеуге қолдану практикасы байқалды. В.Я. Пропптың 1928 жылы басылған, кейін ұмыт бола бастаған «Ертегі морфологиясы» 1969 жылы қайта жарық көрді [28]. Осы кітапты шығарған «Шығыстың фольклоры мен мифологиясы бойынша зерттеу» сериясы көрнекті антропологтардың еңбектерін орыс тілінде жариялау жұмысын бастады. Бұған Тарту университетінің «Труды по знаковым системам» тізбесі де өз үлесін қосты.

XX ғасырдың жетпісінші жылдарынан кейінгі түркі халықтары фольклористикасының дамуында іштей екі бағыт бой көрсетті: біріншісі, фольклордың тарихи поэтикасын типологиялық аспектіде зерттеу, екіншісі, фольклорды этнография және антропология ғылымдарының нәтижелерімен сабақтастырып қарастыру. Бұл екі бағыт та сол кездегі Кеңестер Одағында кеңінен қолға алынған теориялық-әдістемелік ұстанымдардың аясында жүргізілді.

Фольклорлық жанрлардың, көркем формалардың, тілдік-стилдік бейнелеу құралдарының шығу тарихы мен даму жолын зерттеу белгілі бір дәрежеде еуропалық ғылыми ізденістермен өрелесетін болды. Соның нәтижесінде тарихи поэтиканың бірқатар ізденістері антропологияның нәтижелеріне арқа сүйеді. Атап айтқанда, фольклордың құрылымдық жүйесі, ауызша сөйлеу қызметіндегі орны, көркем формалардың ойлаумен және тілмен байланысты қызметі сияқты мәселелерде еуропалық антропологияны айналып өту мүмкін болмады.

Ғылыми ізденіс тілдің, фольклордың, наным-сенімнің, ғұрыптың, санадан тарайтын ортақ негізіне, ойлаудың дағдылы жүйесіне, адам мен социумның арақатынасын реттеу

тәртібіне негізделетініне көз жеткізді.

Осы үдеріспен бірге фольклористиканың ғылыми парадигмасы да өзгеріске түсті.

Нәтижелер

Салыстырмалы талдау көрсеткендей, отандық лингвистикалық түркология және түркі халықтарының фольклортану ғылымы парадигмалары және олардың ауысу кезеңдері бойынша жалпы алғанда бір-біріне қарайлас болып шықты. Оның себебін тарихи-әлеуметтік жағдайдың және ғылымның теориялық-әдістемелік ұстанымдарының ортақ саяси кеңістікте қалыптасуынан деуге болады.

Бұған тұтастай көз жіберсек, оның сипаттамасы былайша қысқа жинақталады:

- материалдарды жинау, жүйелеу, олардан тілдік топтарға бөлу, этносқа, мәдениетке, фольклордың қызметі мен жанрларына қатысты классификациялық мәні бар ғылыми жіктеу жасау (бірінші кезең);

- кеңестік саяси тұғырнамаға сәйкес тіл мен фольклордың (сондай-ақ басқа пәндердің) мақсаты мен міндетін, қоғамдағы рөлін біржақты пайымдау (екінші кезең);

- фольклордың көпқырлы және көпқабатты табиғатын, қоғамдағы және адам өміріндегі қызметін (эстетикалық, танымдық, практикалық-утилитарлық, т.б.) тану үшін оны этнографиямен, антропологиямен және тіл білімімен сабақтастыру. Әлемдік ғылыми тәжірибеге сәйкес фольклордың тілмен байланысы герменевтикалық, семиотикалық, құрылымдық, прагматикалық аспектілеріне қайрылу (үшінші кезең).

Түркологияның құрамына енетін пәндер бірін-бірі толықтырып қана қоймайды, олардың өзара сабақтастығы рухани-мәдени құбылыстардың себебін, шығу тарихын, әлеуметтік-психологиялық шарттарын тұтастай анықтауға мүмкіндік береді. Оның айқын дәлелі – тіл мен фольклордың бір өрісте болуы. Атап айтқанда фольклордың ауызша сөйлеудің ерекше түрі ретінде тілдің қызметіне енетіндігі - бұл екеуінің тектестігін көрсетеді. Демек, тілді зерттеудің теориялық және әдістемелік ұстанымдарының фольклортануда қайталанып отыруы кездейсоқ емес. Керісінше, ғылыми нәтижелердің ең маңыздылары және әлемдік тәжірибедегі жетістіктері бұл екеуінің бірлескен жерінен пайда болуда.

Фольклор мен әдебиеттегі мәтіннің оқиғалылығын (событийность) адам тәжірибесі мен дағдысының нәтижесі ретінде пайымдау – тілдің коммуникативті қызметімен тығыз байланысты [22; 29; 30]. Сөйлеу актісінің нарратологиялық, дискурстік және прагматикалық аспектілері тіл білімінің аумағынан шығып [31; 32], металингвистикалық (М.М.Бахтин термині) деңгейге көтерілуі оның пәнаралық сипатын айғақтайды [33, 254 б.; 34, 203 б.]. Металингвистикалық таным адамның ойлау дағдысының құрылымын, семиотикалық таңбалар, символдар арқылы пайымдауын анықтауға бағытталған. Бұл құбылыс, әсіресе, фольклорда, әдебиетте және өнерде бедерлі көрініске ие.

Қорытынды

Түркологияны бірнеше гуманитарлық пәндердің кешенді жиынтығынан тұратын ғылым саласы ретінде қарастыру үшін оның құрамына енетін пәндердің арақатынасын, пәнаралық байланысын пайымдау – заманауи түркологияның өзекті мәселесі. Онсыз түркологияның комплексті сипатын жинақтау мүмкін емес.

Алда әдебиет, тарих, этнография, өнертану сияқты пәндердің түркологиядағы кешенді байланысын ортақ мәселелердің бас-аяғын белгілеу мүмкін деген ойдамыз. Олардың ортақтығын ғылыми парадигмалары бойынша пәнаралық деңгейде пайымдау – алда тұрған міндет.

Түркологияның пәнаралық кешенді әдістемесі тұтас тұғырнама ретінде маңызды нәтижелерге қол жеткізуге бастама болуы тиіс. Белгілі бір құбылыстың шығу себебін, құрылымын, функционалдық қызметін, әлеуметтік және психологиялық астарын ажырату

бірнеше пән аясында жүзеге асқанда ғана ізденіс айғақты дәлелге негізделмек. Қазір көріп жүргеніміздей, санаулы ғана деректерден немесе сөздердің этимологиясынан арғы тарихты тұтастай тарату, мыңжылдықтар тарихын жинақтау әрекеттері байқалады. Фольклортануда жекелеген топонимикалық атаулардан, сөздердің мәнінен өткен дәуірдің келбетін, қоғамдық құрылымын, тарихи-әлеуметтік үдерістерді түсіндіру орын алуда. Эпос, ертегі, миф мотивтеріне арқау болған оқиғалардың ізін тарихтан іздеу, мазмұнын тура қабылдау сияқты үстірт тұжырымдар жасалуда.

Нәтижесінде тарих, тіл, фольклор, этнография деректері уақыттан және кеңістіктен, дәуір мен әлеуметтік ортадан адамзат баласының ойлау дағдысынан, дүниетаным жүйесінің қалыптасу кезеңдерінен оқшау қалған күйінде маңызды ой-топшылауларға жол берілуде.

Заманауи түркологияның басты тұғырнамасы оның пәнаралық кешенді сипатында. Әлеуметтік құбылыстардың қай-қайсысы да өзара байланыста екені даусыз. Оны пайымдауға гуманитарлық пәндердің бірлескен нәтижесі қажет.

Түркологияның кешенді пәнаралық сипатын теориялық және әдістемелік деңгейге көтеру және практикада қолдану таяу жылдардың үлесінде деген ойдамыз.

Әдебиет

1. Насилов Д.М. Российская тюркология наших дней// Российская тюркология. – Москва-Казань, 2009. №1.– С. 3-7.
2. Кызласов И.Л. Итоги и перспективы тюркской рунологии// Тюркология. – Туркестан, 2002. №2.– С. 3-18.
3. Короглы Х. Вопросы тюркской фольклористики // Советская тюркология. – Баку, 1987. №5. – С. 32-38.
4. Улаков М. Новые тенденции развития региональных тюркологических исследований//Тюркология.– Туркестан, 2004. №2 – С.3-9.
5. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период. Изд.2-е, доп. и испр. – Л.: Наука, Ленигр. отд., 1982. – 360 с.
6. Кононов А.Н. Тюркская филология в СССР 1917-1967. – М.: Наука, 1970. – С. 5-28.
7. Тюркология. История всемирной тюркологии. Коллективная монография. Под ред. Ш.И.Ибраева, К.Н.Келимбетова. – Алматы: Раритет, 2016. – 448 с.
8. Turkology. The history of global Turkology. Multi-authored monograph/ under the editorship of Sh.I.Ibraev, K.N.Kelimbetov. – Almaty: Rarity, 2016. – 416 p.
9. Түркология. Дүниежүзі түркологиясының тарихы. Ұжымдық монография. Жалпы ред.басқарғандар Ш.И.Ибраев, Қ.Н.Келимбетов. – Алматы: Раритет, 2016. – 456 б.
10. Кормушин И.В. О текущей деятельности и задачах Российского Комитета тюркологов// Российская тюркология. – Москва-Казань, 2010. №3.– С. 3-8.
11. Мусаев К. Тюрки Центральной Евразии: контакты языков и культур// Тюркология. – Туркестан, 2002. №1.– С. 10-25.
12. Кляшторный С.Г. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. – СПб: Наука, 2006. – 591 с.
13. Ыбраев Ш. Жаназық. Қазақ руханияты және түркология мәселелері. – Көкшетау, 2010. – 225 б.
14. Невская И.А., Тажибаева С.Ж. Современная тюркология и международное сотрудничество на Евразийском пространстве. Modern Turkology and Eurasian and analytics. Turkic academy. №1. 2014. №1. – С. 19-34.
15. Ибраев Ш. От фольклористики до тюркологии. – Кокшетау, 2010. – 224 с.
16. Ибраев Ш., Бахадырова С., Рахымов Б. Түркі халықтарының фольклоры. – Астана, 2009. – 432 б.
17. Қазақ фольклортануының тарихы: XVIII-XXI ғасырдың басы. – Алматы: Ғылым, 2017. – 552 б.
18. Қазақ фольклористикасының тарихы. Революцияға дейінгі кезең. – Алматы: Ғылым, 1988. – 432 б.
19. Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнографии (очерки теории и истории). – М.:Наука, 1981. – 390 с.
20. Claude Lévi-Strauss: Anthropologie structurale. – Paris: Librairie Plon, 1958. – 454 p.
21. Леви-Стросс К. Структурная антропология. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1985. – 536 с.
22. Адоньева С. Прагматика фольклора. – СПб.: Пальмира, 2018. – 335 с.

23. Семиотика. Составление, вступительная статья и общая редакция Ю. С. Степанова. – М.: Радуга, 1983. – 634 с.
24. Хайдеггер М. Исток художественного творения // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX—XX вв.: Трактаты, статьи, эссе. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – С. 264-312.
25. Юнг К. Г. Об отношении аналитической психологии к поэтико-художественному творчеству // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX—XX вв. Трактаты, статьи, эссе. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – С. 214–231.
26. Старобинский Ж. Психоанализ и познание литературы // Старобинский Ж. Поэзия и знание: История литературы и культуры. Т.1. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – С.50-69.
27. Турышева О.Н. Теория и методология зарубежного литературоведения. – М.: Флинта, Наука, 2013. – 176 с.
28. Пропп В.Я. Морфология сказки // Вопросы поэтики. Государственный институт истории искусств. Непериодическая серия, издаваемая отделом словесных искусств. Вып. XII. – Л.: ACADEMIA, 1928. – 152 с.
29. Пьеге–Гро Н. Введение в теорию интертекстуальности. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 240 с.
30. Греймас А. Структурная семантика. Поиск метода. – М.: Академический проект, 2004. – 368 с.
31. Шмидт В. Нарратология. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 312 с.
32. Тюпа В.И. Введение в сравнительную нарратологию. – М.: Intrada, 2016. – 145 с.
33. Бахтин М.М. Собрание сочинений в 7-ми томах. Том 5. – М.: Русские словари, 1997. – 730 с.
34. Бахтин М.М. Собрание сочинений в 7-ми томах. Том 6. – М.: Русские словари, 2002. – 800 с.

References

1. Nasilov D.M. (2009) Rossiyskaya tyurkologiya nashikh dney [Russian Turkology of our days]. Rossiyskaya tyurkologiya [Russian Turkology]. №1. Moskva-Kazan [Moscow-Kazan]. P.3-7. [in Russian].
2. Kyzlasov I.L. (2002) Itogi i perspektivy tyurkskoy runologii [Results and prospects of Turkic runology]. Tyurkologiya [Turkology]. №2. Turkestan. P. 3-18. [in Russian].
3. Korogly H. (1987) (Voprosy tyurkskoi folkloristiki [Questions of Turkic folklore]. Sovetskaya tyurkologiya [Soviet Turkology]. №5. Baku. P. 32-38 [in Russian].
4. Ulakov M. (2004) Novyye tendentsii razvitiya regional'nykh tyurkologicheskikh issledovaniy [New trends in the development of regional Turkological studies]. Tyurkologiya [Turkology]. №2. Turkestan. P. 3-9 [in Russian].
5. Kononov A.N. (1982) Istoriya izucheniya tyurkskikh yazykov v Rossii. Dooktyabr'skiy period [History of the study of Turkic languages in Russia. The pre-October period], dop. i ispr. [add. and correct.]. Izd.2-ye [the second publishing]. Leningrad, Nauka [Science], Leningadskoye otd. [Leningrad dep.]. 360 p. [in Russian].
6. Kononov A.N. (1970) Tyurkskaya filologiya v SSSR 1917-1967 [Turkic philology in the USSR 1917-1967]. Moskva [Moscow], Nauka [Science], GRVL. P. 5-28. [in Russian].
7. (2016) Tyurkologiya [Turkology]. Istoriya vseмирnoy tyurkologii. Kollektivnaya monografiya. Pod red. Sh.I.Ibrayeva, K.N.Kelimbetova [The history of global Turkology. Multi-authored monograph/ under the editorship of Sh.I.Ibraev, K.N.Kelimbetov]. Almaty, Raritet [Rarity]. 448 p. [in Russian].
8. (2016) Turkology. The history of global Turkology. Multi-authored monograph/ under the editorship of Sh.I.Ibraev, K.N.Kelimbetov. Almaty, Rarity. 416 p.
9. (2016) Tyurkologiya. Duniezhuzi turkologiasining tarihy [The history of global Turkology]. Uzhimdik monographia. Zhalpy red. baskargandar Sh.I.Ibraev, K.N. Kelimbetov [Multi-authored monograph/under the editorship of Sh.I.Ibraev, K.N.Kelimbetov]. Almaty, Raritet [Rarity]. 456 p. [In Kazakh].
10. Kormushin I.V. (2010) O tekushchey deyatel'nosti i zadachakh Rossiyskogo Komiteta tyurkologov [On the current activities and tasks of the Russian Committee of Turkologists]. Rossiyskaya tyurkologiya [Russian Turkology]. №3. Moskva-Kazan [Moscow-Kazan]. P. 3-8. [in Russian].
11. Musayev K. (2002) Tyurki Tsentral'noy Yevrazii: kontakty yazykov i kul'tur [Turks of Central Eurasia: contacts of languages and cultures]. Tyurkologiya [Turkology]. №1. Turkestan. P. 10-25. [in Russian].
12. Klyashornyy S.G. (2006) Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti i etnokul'turnaya istoriya Tsentral'noy Azii [Monuments of ancient Turkic writing and ethnocultural history of Central Asia]. SPb [St.Petersburg], Nauka [Science]. 591 p. [in Russian].
13. Ibraev Sh. (2010) Zhanazyk [Spiritual nourishment]. Kazakh rukhaniyaty zhane turkologia maseleleri [Problems

of Kazakh spirituality and turkology]. Kokshetau. 225 p. [in Kazakh].

14. Nevskaya I.A., Tazhibayeva S.Zh. (2014) Sovremennaya tyurkologiya i mezhdunarodnoye sotrudnichestvo na Yevraziyskom prostranstve [Modern Turkology and international cooperation in the Eurasian space]. Modern Turkology and Eurasian and analytics. Turkic academy. №1. P. 19-34. [in Russian].

15. Ibrayev Sh. (2010) Ot folkloristiki do tyurkologii [From folklore to Turkology]. Kokshetau. 224 p. [in Russian].

16. Ibraev S., Bakhadyrova S., Rakhimov B. (2009) Turki khaliktarinin pholklori [Folklore of Turkic peoples]. Astana. 432 p. [in Kazakh].

17. (2017) Kazakh pholkloritanuining tarihy: XVIII-XXI gasirdyn basy [The history of Kazakh folklore: the beginning of the XVIII-XXI centuries]. Almaty. 552 p. [in Kazakh].

18. (1988) Kazakh pholkloristikasining tarihy. Revolyutsiya deyingi kezen [The history of Kazakh folklore. The pre-revolutionary period]. Almaty, Gylym [Science]. 432 p. [in Kazakh].

19. Bromley Yu.V. (1981) Sovremennyye problemy etnografii (ocherki teorii i istorii) [Modern problems of ethnography (the essays on theory and history)]. Moskva [Moscow], Nauka [Science]. 390 p. [in Russian].

20. Claude Levi – Strauss (1958) Anthropologie structurale. Paris, Librairie Plon. 454 p. [in French].

21. Levi–Stros K. (1985) Strukturnaya antropologiya [Structural anthropology]. Moskva [Moscow], Glavnaya redakciya vostochnoj literatury [The main edition of oriental literature]. 536 p. [in Russian].

22. Adonyeva S. (2018) Pragmatika folklori [Pragmatics of folklore]. SPb. [St. Petersburg], Palmira. 335 p. [in Russian].

23. (1983) Semiotika [Semiotics] Sostavlenie, vstupitel'naya stat'ya i obshchaya redakciya YU.S.Stepanova [Y.S. Stepanov's compilation, introductory article and general edition]. Moskva [Moscow], Raduga [Rainbow]. 634 p. [in Russian].

24. Khaydegger M. (1987) Istok khudozhestvennogo tvoreniya [The source of artistic creation]// Zarubezhnaya estetika i teoriya literatury XIX-XX vv. Traktaty, stati, esse. [Foreign aesthetics and theory of literature of the XIX-XX centuries. Treatises, articles, essays]. Moskva [Moscow], Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta [Publishing house of Moscow University]. P. 264-312. [in Russian].

25. Yung K. (1987) Ob otnoshenii analiticheskoy psikhologii k poetiko-khudozhestvennomu tvorchestvu [On the relation of analytical psychology to poetical and artistic creativity] // Zarubezhnaya estetika i teoriya literatury XIX-XX vv. Traktaty, stati, esse. [Foreign Aesthetics and Theory of Literature of the XIX-XX centuries. Treatises, articles, essays]. Moskva [Moscow], Izdatel'stvo MGU [Publishing house of MGU]. P. 214-231 [in Russian].

26. Starobinsky Zh. (2002) Psikhoanaliz i poznaniye literatury [Psychoanalysis and the knowledge of literature] // Starobinsky Zh. Poeziya i znaniye: Istoriya literatury i kultury [Starobinsky Zh. Poetry and knowledge: History of literature and culture]. V.1. Moskva [Moscow], Yazyki slavyanskoj kultury [Languages of Slavic culture]. P.50-69. [in Russian].

27. Turyshva O.N. (2013) Teoriya i metodologiya zarubezhnogo literaturovedeniya [Theory and Methodology of Foreign Literary Studies]. Moskva [Moscow], Flinta, Nauka [Science]. 176 p. [in Russian].

28. Propp V. (1928) Morfologiya skazki//Voprosy poetiki [Morphology of a fairy tale//Questions of poetics] Gosinstitut istorii iskusstv [State Institute of the History of Art]. Neperiodicheskaya seriya, izdavaemaya otdelom slovesnyh iskusstv [Non-periodical series published by the department of verbal arts]. Vyp. XII [issue XII]. Leningrad, ACADEMIA. 152 p. [in Russian].

29. Pyege–Gro N. (2008) Vvedeniye v teoriyu intertekstualnosti [Introduction to the theory of intertextuality]. Moskva [Moscow], Izdatel'stvo LKI [Publishing house of LKI]. 240 p. [in Russian].

30. Greymas A. (2004) Strukturnaya semantika. Poisk metoda [Structural semantics. Searching of a method]. Moskva [Moscow], Akademicheskii proekt [Academic project]. 368 p. [in Russian].

31. Shmidt V. (2003) Narratologiya [Narratology]. Moskva [Moscow], Yazyki slavyanskoj kultury [Languages of Slavic culture]. 312 p. [in Russian].

32. Tyupa V. (2016) Vvedeniye v sravnitelnyu narratologiyu [Introduction to Comparative Narratology]. Moskva [Moscow], Intrada. 145 p. [in Russian].

33. Bakhtin M. (1997) Sobranie sochinenii [Collected essays] at 7 v. V.5. Moskva [Moscow]. 730 p. [in Russian].

34. Bakhtin M. (2002) Sobranie sochinenii [Collected essays] at 7 v. V.6. Moskva [Moscow]. 800 p. [in Russian].

A source study analysis of Amir Timur's waqf diploma issued by the Turkestan mosque of Khoja Ahmet Yasavi at the end of the XIV- the beginning of the XV century

Bulat Kumekov

Academician of the National Academy
of Sciences of Kazakhstan, Doctor of Historical Sciences
L.N. Gumilyov Eurasian National University
Nur-Sultan, Kazakhstan
E-mail: bkumek@mail.ru

Zaure Kartova

Candidate of Historical Sciences
M. Kozybaev North Kazakhstan State University
Petropavlovsk, Kazakhstan
E-mail: kartov_m@mail.ru

Abstract: The article is devoted to a source study of the form of the waqf certificate issued by Amir Timur of the Turkestan mosque of Khoja Ahmet Yasavi in the late XIV - early XV centuries. This is one of the earliest documents related to the socio-economic history of the cities of southern Kazakhstan. For a long time, the letter was considered a fake document. At the same time, the analysis of the form and steady turnovers applied to medieval acts of sources makes it possible to question the falsity of this document. It is determined that the conditional form of the waqf literacy corresponds to all the structural components of medieval labels that were widely used in the chancellery of the Golden Horde and post-Golden Horde states. It should be taken into account that the publication of the waqf diploma issued by Amir Timur to the Turkestan mosque of Khoja Ahmet Yasavi at the end of the XIV - beginning of the XV centuries is of great importance for historical science. The source can be used in scientific research as the most important autochthonous and authentic source of the Middle Ages.

Keywords: waqf literacy; conditional form; source study; Khan's label; medieval source.

DOI://doi.org/10.32523/tsj.02-2019/2-6

Introduction

The most important autochthonous and authentic source of the late XIV – early XV centuries is a waqf diploma that given by Amir Timur of the Turkestan mosque of Khoja Ahmet Yasavi. This is one of the earliest documents related to the socio-economic history of southern Kazakhstan, according to which Amir Timur granted a number of irrigated lands along with irrigation canals to the Khoja Ahmed Yasawi mausoleum in the late of the 14th – the early of the 15th centuries.

The original waqf diploma is stored in the document fund of the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan (Tashkent). Ibadullah Adilov, former employee of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Ibadullah Adilov [1, pp. 136-137] is also stored in the same place.

The document was put into scientific circulation at a meeting of the Turkestan circle of archaeology lovers on August 29, 1897, N.P. Ostroumov. On October 16, 1897, at the meeting of the Turkestan circle of archaeology lovers, the original document was shown and a short paleographic description of the source was placed. The full text, typed in Arabic letters in the Tajik language, was also printed in the "Protocols of the Turkestan circle of archaeology lovers" (third year, Tashkent, 1898) [2, pp. 1-13]. Translation of the diploma from the Persian original was carried out by A.A.Divaev entitled "A letter of merit given by Timur of the Turkestan mosque to Azret Yasavi"

and read at a meeting of the Turkestan circle of archaeology lovers on January 12, 1898 [3] “The meeting decided through the regional administration to collect all the necessary information about the waqufs mentioned in letter, and inform their baron V.R.Rosen and also take all measures to protect the written monument and its rights, expressed in waqf-name” [3].

A translation into Russian was first published in Tashkent in the “Turkestan Vedomost” in 1901. In 1910, N.P.Ostroumov turned to the study of this document for the second time. The Russian translation of the granted letter together with the studies of A.Divaev translated into the Kazakh language was published in Turkestan in 2006 [1, p. 134].

Even a preliminary acquaintance with the Russian translation by A.A.Divaev, shows that the text of the letter of award of Amir Timur, issued by the Turkestan mosque of Azret Yasavi, differs from other labels on the structure of the abstract form. It is necessary to conduct a source study of the text of the label, taking into account the comparison of the stable articles of the form with the Khan labels of the period XIII-XV centuries. At the same time, scientific methods widely used in auxiliary historical sciences - diplomacy, paleography and source studies will be involved.

Material and methods

The waqf certificate issued by the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi Amir Timur at the end of the 14th century was often used as the most important source in the works and scientific research of a number of scientists in the Soviet period. Naturally, the study was carried out in the work of K.A.Pishchulina “The Syr Darya cities and their significance in the history of the Kazakh khanates in the “15th – 17th centuries” The letter is mentioned as a source on the socio-economic history of southern Kazakhstan [4, p. 9]. M.E.Masson, when studying the history of the emergence of the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi, gives a brief summary of the waqf diploma issued by the mausoleum of Timur at the end of the XIV century [5, p. 39-40]. In the 60s of the XX century, the text of the letter was used by A.E.Erenov in the monograph “Essays on the History of Feudal Land Relations among the Kazakhs” for the analysis of feudal land relations in Central Asia [6, pp. 46-54]. Naturally, the study was conducted in the context of the methodological guidelines of that period in the development of historical science.

In a number of works by O.D.Chekhovich the authenticity of this source has been repeatedly questioned. Here is what the author writes about the authenticity of the document: “At first glance, the very form of paper and ink of this letter (both of very poor quality) is doubtful. Among the fragments of it, a piece of another thicker and lacquered ancient paper with a print of the seal attributed to Timur is imperceptibly pasted. The sharp difference between the paper itself and the paper on which the stamp is stamped leaves no doubt that here we have the fact of a deliberate gross falsification ”and this was the only argument in favor of falsification of the document [7, p. 43]. At the same time, the orientalist A.Akhmedov, who studied the documents of the Khiva khans, suggested that the press on many medieval authentic sources was deliberately torn out. Amir Zekrgu also suggests that this was a peculiar way of redeeming the document [8]. Therefore, it can be assumed that the lack of printing and pasting it at a later time is not a confirmation of the fakeness of the document. The first translator of the text of the label A.A.Divaev points out that “in the text of the letter in three places there are stickers on which the text was reproduced or restored later” [2, p. 10]. According to M.E.Masson, “the text of the letter confirmed, as was accepted by all the rulers who subjugated the city. And at the end of the 16th century, Timur’s waqf certificate was confirmed by the shaybanid Abdallah Khan ” [5, pp. 39-45].

It is possible that during the confirmation procedure, corroboration and the certification part of the form were lost and during its restoration, the text was not accurately reproduced. And why was it necessary to confirm a fake document? Also not entirely justified and questionable is the circumstance that in the 70s. XX century, all the letters of Amir Timur were presented as fake documents. For example, in the work of O.D.Chekhovich “Overview of Central Asian Archae-

ography” mentioned that V.V.Bartold published labels of the XV-XVII centuries. “One of which, attributed to Timur, was exposed by V.V. Barthold as a fake in the second half of the 16th century” [7, pp. 39-48]. This is a letter known to the scientific community issued on behalf of Amir Timur in 803 (1400-1401) on the appointment by Shaikh al-Islam of the city of Sygnak Siraj ad-Din-sheikh and transfer to him ownership of several plots of land on the Ordykent, Kizil-Tal irrigation ditches, Fog, Buzgil-Uzak in the Chihil-Tugay area, one tepe on each aryk and about granting him Tarkhanism. V.V.Bartold, who introduced into scientific circulation the text of the letter stored in the Syr-Darya regional board (case No. 197), writes the following: “the oldest document dates back to 803 (1400-1401) and is attributed to Timur; but the Khan’s title given to Timur here, which he never wore, and other features of the style raise great doubts about its authenticity” [9, pp. 317-318]. There is also doubt about the use in the label of the name of the Syr Darya River, which is found in sources of a later period. V.V.Bartold doubts the authenticity of the document and attributes the falsification of the letter to the second half of the 16th century. At the same time, he points out that, despite this, its value for science is undeniable, since for a long time it served as an official document.

The authenticity of another letter of merit Amir Timur from 780/1378-1379. “Is disputed on the following grounds: Timur did not bear the title” khan “, indicated in the first line of this document

In addition, the handwriting of the nastaleeq with whom the document was written was not used for this purpose at the time of Timur, it was introduced later.” [10, p. 43]. This rare document as the “Label of the Merciful”, issued in 1378-1379 by Amir Timur to the descendants of Abu Muslim, residents of the Darkhan-ata massif in Khorezm, was kept in the archive of the Khiva khans as an important and holy document [8].

Thus, we are talking about the authenticity of not only one, but all three documents of Amir Timur - the letter of merit from 780 / 1378-1379, the certificate 803/1400 - 1401 and a waqf certificate issued by the Ahmet Yasawi Mosque. Is such a steady trend possible in creating a series of “fake documents” owned by Amir Timur?

The validity of these documents does not in any way mean that they cannot be used in research practice since the publication of the source itself is important for historical science. The source can be used in research, since “the fact that others could be obtained on the basis of this document says that in the 16th century it had real power, and therefore is of deep interest.” In the Central Asian offices there was a “tradition of replacing obsolete documents, the text of which became unreadable, to issue copies of them that used the power of the original” [9, p. 319]. Such copies were made in full accordance with the originals, in some cases, they were pasted sealed from the original seal, which could, of course, raise doubts about the authenticity of the document. V.P.Yudin in the comments and historical and historical study of the document notes: “Perhaps the label of Amir Timur underwent a similar replacement procedure, and the scribe of a later time provided, in the simplicity of his soul, Timur’s name with the title of a khan, which he never really wore” [9, p. 353]. There are similar cases in research practice, for example, the Tarkhan label of Timur-Kutluk in 1398 does not have a seal, despite this, it has been used and studied for a long time as a source on the history of the Golden Horde.

Even a preliminary acquaintance with the Russian translation by A.A.Divaev shows that the text of the letter of commendation of the emir Timur issued by the Turkestan mosque of Azret Yasavi differs from other labels. In this regard, we can prove that a document belongs to labels only after thoroughly identifying all the stable articles of its specific form. One should criticize the source for diplomatic analysis, since one should not forget that “in Russian versions, the tendency is not for accurately documented, but for interpretation-semantic translation, which must be taken into account when identifying Russian versions of terms with their Turkic-originals” [11, p. 24]

The label form consists of the following robust articles:

- invocation (theology);

- intitulation (addressee);
- encryption (destination);
- notification (notice);
- disposition (definition);
- sanction (order);
- corroboration (certificate);
- eschatocol (final protocol).

Let us try to reconstruct each of the named parts in succession regarding the diploma of Amir Timur.

1. Invocation (theology). The formula of theology in literacy is a motivated decree made up of numerous religious terms and expressions. "There is no existing and worthy god for worship, except the highest and most worthy of one God, and Muhammad is his messenger, may the blessing of God be upon him, over his purest family, adherents and all his followers, who follow the path of true faith!" [2, p. 3]. Most labels XIV-XV centuries had such initial formulas as, for example, the theology of the Tarkhan label of 1453 of the Crimean Khan Haji Giray, which began as follows: "In the name of Allah, the merciful, the merciful, the Power of one Allah and the miraculous deeds of Muhammad, the Power of the eternal God, the patronage of Muhammad, the messenger" [12, p. 190]. In the letter of Amir Timur, theology is written by analogy with the Mongol formulas of the Golden Horde era, but, undoubtedly, in accordance with Muslim canons.

2. When compiling this label, Arab influence is characteristic, which confirms T.I.Sultanov: "In Muslim countries, the common name of God is used at the beginning of letters and business documents as a favorable omen" [13, p. 248]. The presence of theology proves that the language of the label text is most likely Persian, since if "the texts of the documents in the collection of Khan labels were written by a Uyghurite, then for their forms the article "theology" is excluded" [14, p. 130]. A.P. Grigoriev writes approximately the same thing: "The reason for the lack of theology (in the labels to the Russian metropolite - Z.K.) can be seen in the fact that the original letter was written in the letters of the Uyghur alphabet. Theology was present only in the documents of Arabic writing" [11, p. 47]. Consequently, the presence of this article form in the label of Amir Timur indicates not only the language of the document but also the time of compiling the source.

2. Intitulation (addressee). Here is the expression: "blessed by the mercy and award of the Almighty Creator, Amir-Temir-Guragan, may God preserve his possessions forever, God will perpetuate his virtue to his people," undoubtedly indicates the designation of the addressee. The text of the label contains a number of turns and terms confirming that the Amir Timur is currently the ruler: "he will preserve his possessions, will perpetuate virtue". Such treatment may only apply to a living person, in this case, to the addressee. T.I.Sultanov emphasizes that in the letters of salary, as a rule, "the addressee and the theological preamble and the initial formula have the significance of justifying the divine providence of the addressee's right to compile a document" [13, pp. 48-49]. Here we see the wording of the motive of divine protection for the reigning family of Amir Timur: "Further prosperity and abundance in the days of the great era depends on the welfare and health of the king of great sovereigns, the holder of a happy constellation, who serves as a source of miracles and welfare, Amir-Timur-Guragan-Bogadur, son of Amir Tarogaya, laid to rest in paradise" [2, p. 4].

3. Inscription (addressee). The addressee in the label is expressed very clearly. The name of the owner of the label indicates his consanguinity with the great Khoja Ahmet Yassavi. The label says: "Mir-Ali-Khoja-Sheikh, the son of Hasan-Sheikh, is one of the descendants of the great Sadr-Sheikh. Sadr Sheikh has the nickname "Hilvati Sheikh" and is the brother of the great Azret-Khoja-Ahmed-Yasavi" [2, p. 5].

4. Notification (notice). An article of the main part, informing or notifying, is the main component of the label form. In our text, it consists of two parts: the first - announces the appointment of

Mir-Ali-Khoja-Sheikh as a mutavali, with all the rights arising from this, and the second - on the appointment of the borders and possessions of waqf (soyyurgal). The object of the right to use water was not just land, but irrigated land. Along with land and water, the irrigation system built on this land also became property. The labels themselves indicated which irrigation canals and areas passed into waqf. For example, the waqf transferred to the Khoja Ahmet Yasawi Mosque consisted of “one irrigation canal called “ Yangicha”, originating from the Khoja-Tumasy spring, with lands adjacent on both sides to this irrigation canal. The border of these lands passes through the Akjar road and approaches the Azret-Kulil-Khair-Ata ” [6, p. 49]. The label also confirms the tenure of the Azuq-Sagdi-Vakkas waqf for two land koshas with water in the area of Mir-Kara-Su and Haji-Malyak irrigation ditches in the areas of Saganak and Chornak irrigation ditches. Gardens were also assigned to the land that became the property of the clergy. For example, the plot occupied under this garden, apparently, had a significant territory, since to care for it the label was prescribed “to have two gardeners who know the responsibilities of a gardener” [2, p. 5]. In addition to gardeners, it was supposed to keep at waqf: “two people with water carriers and sweepers, appointed from the local population, and these people should be able to carry out this work impeccably and immaculately, being inseparably in place and taking care of their work.” For conscientious work, this category of persons, this is stipulated in the text of the label, was to receive “annually one hundred and twenty batmans of grain bread product for the maintenance of each ...” [2, p. 5].

5. Disposition (definition). The dispositional part is necessarily present in the form of the Tarkhan labels, while the waqf labels do not contain turnarounds with instructions on taxes and duties. The diploma of Amir Timur is a waqf, since it holds land tenure belonging to a religious institution that did not need an exemption from taxes and levies. In this regard, this form article is not in the label.

6. In the label of Amir Timur, sanction (order) takes a significant place and consists of three clause articles: obligatory, restrictive and threatening. In a mandatory article, certain conditions are set before the label holder. The rights confused on the management of the waqf farm and land were still limited. It was forbidden to make all kinds of transactions with the lands belonging to the mosque, therefore, and irrigation canals, and also the transfer of the waqf to the inheritance of other persons was not allowed. For example, in the text of the label, we read: “This waqf is in no way subject to sale, cannot be inherited as property, cannot be given under any pretext as a gift to anyone in the final or non-final form. This waqf must be kept intact, in the very form of which it consists ” [2, p. 8].

Thus, it can be assumed that distributing the land at one’s own discretion, as well as making various kinds of donations and inheritance, was the competence of only the supreme ruler (khan). Everyone who owned the land was somehow restricted in their rights to it.

7. Corroboration (certificate) - information on the identification marks of the document, always found in the text of acts, is not in the label of Timur. At the head of the original letter, there is a golden cast of the seal of Amir Timur. Consequently, the label was initially confirmed, as indicated by A.A. Divaev [2, p. 1].

8. Eschatology (final protocol). The place of writing, as well as the date of the issue of Timur’s label, is missing; instead, there is a quatrain at the end of the text. In meaning, it does not apply to the label. A.A. Divaev notes that the letter ends with “four poems written in different handwriting in later times” [2, p. 13].

We give it in its entirety, in the form in which it was published by A.A. Divaev:

“There was no king like Timur-Guragan,
He appeared on this world in 735;
In 771, he conquered the whole universe,
And in 807 he left this world”

The fact that this text is attributed later is obvious. The lack of corroboration and eschatology makes it difficult to determine the time of the issue of the label. But, judging by the text of the inscription, the addressee is currently the ruler: "And so, on these happy days, which coincided with the days when the God opens the doors of the mercy storehouse to his chosen slaves, he, hoping for the great retribution of the Most High and asking for the intercessors the prayers of the holy and pious master of the grave (i.e., Azret-Sultan), instituted several waqfs in the name of the Sultan of the path to truth, the Sultan of righteousness and truth, the best mystic, mystic leader of the most perfect people, the saint exalted in his time, grace Nation-Sultan Khoja Ahmed-Yasaviy, but God will illuminate the grave of his beam of its luster. " Most likely, the label was written during the reign of Amir Timur, i.e. at the end of the XIV – the beginning of the XV centuries. Moreover, "these happy days," in our opinion, imply certain Muslim religious holidays, during which donations were made to religious institutions and great saints, in this case, Khoja Ahmed Yasawi.

Conclusion

Thus, the analysis of the internal form and the specific form of the granted letter gives the following results:

1. Diplomatic analysis confirms that the diploma of Amir Timur is a waqf label. The structure of the document corresponds to the active sources of the XIV – XVI centuries. In the conditional form of this kind of document, you can distinguish three parts (initial protocol, main part, final protocol) and 8 articles of the form. We see that all the articles of the initial protocol of the label (invocation, intitulation, inscription) are present in Timur's granted letter. In the main part of the document, which consists of notification, sanction and corroboration, there are all the elements of the waqf (soyural) label. The final protocol (eschatocol) is missing.

The first translator of the text of the label A.A.Divaev points out that "in the text of the letter in three places there are stickers on which the text was reproduced or restored later" [2, p. 9]. According to M.E. Masson, "the text of the letter confirmed, as was accepted by all the rulers who subjugated the city. And at the end of the 16th century, Timur's waqf certificate was confirmed by the shaybanid Abdallah Khan" [5, p. 40]. It is possible that during the confirmation procedure, corroboration and the certification part of the form were lost and during its restoration, the text was not accurately reproduced.

2. A certain complication of style and an increase in the text of the label reflects, to a certain extent, the power of the addressee and addressee. The mention of the name of Amir Timur in intitulation, due to the exclusivity of his status in society, was reflected in the initial protocol of the form. Compared to similar labels in the text of this document, intitulation occupies a significant place. The label form contains minor changes.

3. In the XIV-XV centuries new stable versions of the addressee formulas for alerts, dispositions, and sanctions appeared, since with the conversion of labels into official paperwork, their new varieties were developed. This indicates that over time not only the external form is lost, but also the internal content of the source is distorted. This is due not only to significant changes in the development of the innermost logic of historical science and conceptual approaches in terms of methodology but also to changes in texts as official documents over the course of their centuries-old functioning.

4. It is necessary to reconstruct the form of the text of the granted letter of Amir Timur. The conditional form of the Golden Horde labels consists of several semantic fragments of articles and components (articles of the conditional form). The order of their location should correspond to the form of the granted labels issued in a given period. The translated text of the diploma of Emir Timur unites in itself by no means homogeneous semantic fragments. When reading this rather difficult to read the text, the researcher nevertheless gets some idea of its content. Almost every saved semantic piece does not correspond to that adopted in the XIII – XVI centuries spelling la-

bels. It is necessary to put all the turns-articles of the form in its place, i.e. as the document should be written according to the specific form.

5. The publication of the waqf diploma issued by Amir Timur of the Turkestan mosque of Khoja Ahmet Yasawi at the end of the XIV - the beginning of the XV century is of great importance for historical science. The source can be used in scientific research as the most important autochthonous and authentic source of the Middle Ages, containing genuine information about the socio-economic history, forms of land ownership and religious life of the medieval cities of southern Kazakhstan.

Литература

1. Муминов А.К., Кумеков Б.Е., Султонов У.А., Шуховцов В.К., Кенжетаев Д.Т., Кабылова А.С., Утепбергенова У.А., Айбасов А.А. Исторические документы мавзолея Ходжа Ахмада Йасави. – Астана: Мастер ПО ЖШС, 2017. – 216 с.
2. Диваев А.А. Жалованная грамота, данная Тимуром Туркестанской мечети Азрета Ясави: (Перевод с персидского). // Туркестанские ведомости. – Ташкент: 1901, №39, 41. – С. 1-13.
3. Байтанаев Б.А. А.А. Диваев – очерк жизни и деятельности. – Шымкент-Алматы: 2004. – 256 с.
4. Пищулина К.А. Присырдарьинские города и их значение в истории казахских ханств в XV–XVII вв. // Казахстан в XV–XVIII веках (вопросы социально-политической истории). – Алматы: 1926. – С. 5-49.
5. Массон М.Е. О постройке мавзолея Ходжа Ахмета в г. Туркестане.// ИСАГО., Т. XIX. – Ташкент: 1929. – С.39-45.
6. Еренов А.Е. Очерки по истории феодальных земельных отношений у казахов. – Алматы: 1960. – 238 с.
7. Чехович О.Д. Задачи среднеазиатской дипломатики. // Народы Азии и Африки, № 6. – М.: 1969. – С. 39-48.
8. Исмоилов М.М. Из истории изучения документов Центральной Азии. // Изучение письменного наследия народов Центральной Азии. – 2014. <http://elar.urfu.ru/bitstream>
9. Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII вв. (извлечения из персидских и тюркских сочинений). – Алматы: 1969. – 560 с.
10. Чехович О.Д. Обзор археографии Средней Азии. //Средневековый Восток. История, культура, источниковедение. – М.: 1980. – С. 267-280.
11. Григорьев А.П. Сборник ханских ярлыков русским митрополитам. – СПб., 2004. – 270 с.
12. Малов С.Е. Изучение ярлыков и восточных грамот. // Академику В.А. Гордлевскому к его 75-летию. – М.: 1953. – С. 187-195.
13. Султанов Т.И. Письма золотоордынских ханов. // Тюркологический сборник за 1975 год. – М.: 1978. – С.234-285.
14. Григорьев А.П. Пожалование в ярлыке Тохтамыша. // Востоковедение. Вып. 8. – Л.: 1981. – С. 126-136.

References

1. Muminov A.K., Kumekov B.E., Sultonov U.A., SHuhovcov V.K., Kenzhetaev D.T., Kabylova A.S., Utepbergenova U.A., Ajbasov A.A. (2017) Istoricheskie dokumenty mavzoleya Hodzha Ahmada Jasavi [Historical documents of the Khoja Ahmad Yasavi mausoleum]. Astana, Master PO ZHSHS. 216 p. [in Russian].
2. Divaev A.A. (1901) Zhalovannaya gramota, dannaya Timurom Turkestanskoy mecheti Azreta Yasavi: (Perevod s persidskogo) [Letter of Grant, given by Timur to the Turkestan Mosque of Azret Yasavi: (Translation from Persian)]. Turkestanskije vedomosti [Turkestan statements], № 39. Tashkent. P. 1-13. [in Russian].
3. Baitanaev B.A. (2004) A.A. Divaev – ocherk zhizni i deyatel'nosti [A.A. Divaev - an essay on life and activity]. Shymkent-Almaty. 256 p. [in Russian].
4. Pishchulina K.A. (1926) Prisyrdar'inskie goroda i ih znachenie v istorii kazahskih hanstv v XV–XVII vv. // Kazakhstan v XV–XVIII vekah (voprosy social'no-politicheskoy istorii) [Prisyrdarya cities and their significance in the history of the Kazakh khanates in the XV – XVII centuries] Kazakhstan in the XV – XVIII centuries (issues of

socio-political history)]. Almaty. P. 5-49. [in Russian].

5. Masson M.E. (1929) O postrojke mavzoleya Hodzha Ahmeta v g. Turkestane [About the construction of the Khoja Ahmad Yasavi mausoleum in Turkestan]. ISAGO, T. XIX. Tashkent. P. 39-45. [in Russian].
6. Erenov A.E. (1960) Ocherki po istorii feodal'nyh zemel'nyh otnoshenij u kazahov [Essays on the history of feudal land relations among the Kazakhs]. Almaty. 238 p. [in Russian].
7. Chekhovich O.D. (1969) Zadachi sredneaziatskoj diplomatiki [The tasks of Central Asian diplomacy]. Narody Azii i Afriki [Peoples of Asia and Africa], № 6. Moskva [Moscow]. P. 39-48. [in Russian].
8. Ismoilov M.M. (2014) Iz istorii izucheniya dokumentov Central'noj Azii. // Izuchenie pis'mennogo naslediya narodov Central'noj Azii [From the history of the study of documents of Central Asia. // Studying the written heritage of the peoples of Central Asia]. [in Russian]. <http://elar.urfu.ru/bitstream>
9. (1969) Materialy po istorii kazahskih hanstv XV–XVIII vv. (izvlecheniya iz persidskih i tyurkskih sochinenij) [Materials on the history of the Kazakh khanates of the XV – XVIII centuries. (extracts from Persian and Turkic writings)]. Almaty. 560 p. [in Russian].
10. Chekhovich O.D. (1980) Obzor arheografii Srednej Azii. //Srednevekovyj Vostok. Istoriya, kul'tura, istochnikovedenie [Overview of Central Asian Archeography. - Medieval East. History, culture, source study]. Moskva [Moscow]. P. 267-280. [in Russian].
11. Grigor'ev A.P. (2004) Sbornik hanskih yarlykov russkim mitropolitam [Collection of Khan labels to Russian metropolitans]. Sankt-Peterburg [Saint Petersburg]. 270 p. [in Russian].
12. Malov S.E. (1953) Izuchenie yarlykov i vostochnyh gramot [The study of labels and oriental letters]. Akademiku V.A. Gordlevskomu k ego 75-letiyu [Academician V.A. Gordlevsky's 75th birthday]. Moskva [Moscow]. P. 187-195. [in Russian].
13. Sultanov T.I. (1978) Pis'ma zolotoordynskih hanov [Letters of the Golden Horde khans]. Tyurkologicheskij sbornik za 1975 god [Turkological collection for 1975]. Moskva [Moscow]. P. 234-285. [in Russian].
14. Grigor'ev A.P. (1981) Pozhalovanie v yarlyke Tohtamysha [Award in the label Tokhtamysh]. Vostokovedenie [Oriental Studies]. Vyp. 8 [Vol. 8]. Leningrad. P. 126-136. [in Russian].

Milestones of creativity: Valentin Ivanovich Rassadin
Вехи творчества: Валентин Иванович Рассадин

Svetlana Trofimova

Doctor of Philological sciences, Prof.
 Kalmyk State University
 named after B.B.Gorodovikov
 Elista, Russian Federation
 E-mail: trofimovasm@mail.ru

Светлана Трофимова

доктор филологических наук, профессор
 Калмыцкий государственный университет
 имени Б.Б. Городовикова
 Элиста, Российская Федерация
 E-mail: trofimovasm@mail.ru

DOI://doi.org/10.32523/tsj.02-2019/2-7

В этом году российская и международная общественность отметила 80-летний юбилей Рассадина Валентина Ивановича (12.11.1939-15.08.2017), выпускника восточного факультета Ленинградского госуниверситета, доктора филологических наук, профессора, академика РАН, ветерана труда и войны, ветерана Сибирского отделения Академии наук, несовершеннолетнего узника фашистских концлагерей, выдающегося российского востоковеда, монголоведа, тюрколога, алтаиста, специалиста по сравнительно-историческому языкознанию и изучению монгольских и тюркских языков Сибири и Центральной Азии, создателя письменностей для малочисленных тюркских народов – тофаларов и сойотов, прекрасного знатока культуры, этнографии и фольклора монгольских и тюркских народов, одного из основателей восточного факультета и организатора кафедры филологии Центральной Азии Бурятского государственного университета, директора Научного центра монголоведных и алтаистических исследований Калмыцкого государственного университета.

В.И.Рассадин являлся иностранным членом-корреспондентом Международного финно-угорского общества (Финляндия), членом Российского комитета тюркологов, заслуженным деятелем науки РСФСР, Бурятской АССР, Республики Калмыкия, передовиком науки Монголии, заслуженным профессором Бурятского университета, почетным доктором Института монголоведения, буддологии и тибетологии СО РАН, почетным профессором Академии наук Монголии, почетным профессором Монгольского университета «Гурванэрдэни», почетным работником высшего профессионального образования Российской Федерации, кавалером ордена «Дружба», лауреатом первой бурятской премии «Признание» в области науки, почетным жителем Окинского района Республики Бурятия. Он был награжден золотой медалью «Алдар соло», знаком отличия «Гражданская доблесть» Республики Саха (Якутия), медалью за заслуги в развитии науки Республики Саха (Якутия), орденами «Полярная звезда» и Хубилай хана (Монголия), медалью к 800-летию Монгольской государственности. Номинирован Международной турецкой организацией «KIBATEK» за достижения в деле изучения языка турок-месхетинцев, награжден многочисленными почетными грамотами.

В.И.Рассадин родился 12 ноября 1939 г. в г. Пскове, где с первых же дней войны в 1941 г.

попал в фашистскую неволю. В 1943 г. вместе с матерью был угнан в фашистское рабство в Литву, где и встретил в 1945 г. день освобождения, день Победы. Из-за того, что Псков лежал в руинах, в школу смог пойти только в 1947 г. В течение 4-х лет учился в городе Псков. Затем отец снова пошёл в армию, и в 1951 г. семья переехала жить в г. Ленинград, где мальчик сменил 2 школы, пока в 1955 г. он вместе с родителями не отправился жить на Дальний Восток. Прочувшись год в 9-м классе, он переезжает в 1956 г. вместе с семьёй в город Холмск на острове Сахалин, где и завершает учёбу в школе. После окончания школы В.И.Рассадин в 1957 г. в одиночку поездом отправился на учёбу в Ленинград, преодолев за 18 дней длинный путь от Сахалина до Ленинграда. В 1957 г. Валентин Рассадин поступил на восточный факультет Ленинградского госуниверситета. Выбор восточного факультета был не случайным, поскольку ещё в школьные годы Валентин Рассадин заинтересовался и увлёкся восточными языками, в частности, татарским языком, самостоятельно изучив при этом арабскую письменность. Кроме того, поступая в университет, Валентин Иванович уже знал 8 языков, на которых мог свободно общаться. Избрав кафедру монгольской филологии, он в течение 5 лет изучал современный монгольский, бурятский и калмыцкий языки, учил старописьменный монгольский и ойратский язык на письменности «Тодобичиг», учил фонетику и морфологию, синтаксис и лексикологию современного монгольского литературного языка, древнюю, средневековую и современную монгольскую литературу, историю Монголии и Китая. Обучаясь на монгольском отделении, он в то же время интересовался и тюркологией, получив разрешение посещать некоторые лекции и на соседней тюркской кафедре, в качестве второго восточного языка изучал древнетюркский язык. Будучи студентом 3 курса в 1960 г. участвовал в качестве стендового переводчика с монгольского языка в работе Выставки достижений народного хозяйства СССР в Монголии.

В 1962 г. Валентин Рассадин окончил восточный факультет Ленинградского госуниверситета, получив специальность «востоковед-филолог» (монгольская филология). После окончания университета в 1962-1963 гг. он работал переводчиком монгольского языка в городе Дархане МНР при Управлении Стройтреста № 1 Минстроя СССР в МНР. В 1963 г. он поступает в очную аспирантуру Новосибирского госуниверситета по специальности «тюркские языки» и изучает тофаларский язык. Научным руководителем молодого аспиранта была известная тюрколог Елизавета Ивановна Убрятова. В 1967 г. Валентин Иванович защитил кандидатскую диссертацию на тему: «Лексика современного тофаларского языка», в 1983 г. – докторскую диссертацию на тему: «Тофаларский язык и его место в системе тюркских языков». В 1991 г. ему присвоено ученое звание «профессор» по специальности «Языки народов СССР». В 1992 г. В.И.Рассадин был избран членом-корреспондентом РАЕН по секции «Российская энциклопедия», в 2007 г. – академиком РАЕН.

Трудовая и научная деятельность началась в 1966 г., когда Валентин Иванович после окончания очной аспирантуры был приглашён на работу в отдел языкознания Института общественных наук (ныне «Институт монголоведения, буддологии и тибетологии») Бурятского научного центра СО РАН в качестве младшего, затем старшего научного сотрудника. В 1988 г. он избирается главным научным сотрудником отдела языкознания и работает в этой должности до февраля 2006 года, до самого перевода ученого на работу в Калмыцкий госуниверситет. С 1992 г. по 2006 г. В.И.Рассадин работал профессором, заведующим кафедрой филологии Центральной Азии, организованной им на восточном факультете Бурятского госуниверситета.

В.И.Рассадин – один из крупнейших в мире специалистов в области сравнительно-исторического монгольского и тюркско-монгольского языкознания, известный исследователь малочисленных тюркских языков и их диалектов Саяно-Алтайского региона России и Монголии.

Более 50 лет В.И.Рассадин выполнял самоотверженный титанический труд по изучению и описанию языка исчезающей тюркоязычной народности – тофаларов, который почти не был известен науке. Созданное им полное научное описание тофаларского языка явилось научной базой, на которой была разработана тофаларская письменность. Внедрение в школьную программу преподавания родного языка спасло тофаларский язык от исчезновения, он получил шанс для дальнейшего полноценного развития как и другие малые, исчезающие языки. Таким же образом был спасен и язык сойотов Бурятии, для которых В.И.Рассадин разработал письменность, составил букварь и организовал школьное преподавание. Владимир Иванович, не только впервые создал письменность для этих языков, но и под его руководством были написаны и изданы школьные учебники, подготовлены учителя начальных классов тофаларских и сойотских школ. При этом тофаларский язык преподают в школах с 1989 г., сойотский с 2005 г.

Одним из главных достижений Валентина Ивановича является издание большого академического «Тофаларско-русского словаря» объемом свыше 16 тысяч слов языка тофаларов – охотников и оленеводов, обитающих в высокогорной саянской тайге (Москва: изд-во «ЯСК», 2016). Словарь включает лексику, отражающую особенности географической среды обитания, черты хозяйственной деятельности, материальной и духовной культуры, общественной организации этого народа.

Профессор В.И.Рассадин получил международное признание и как специалист по диалектам и говорам бурятского языка, истории монгольских языков и их исторических связей с тюркскими языками.

Основные аспекты исследования В.И.Рассадина находятся в трех направлениях: 1) монголоведном; 2) тюркологическом; 3) алтаистическом. Главной особенностью исследовательской деятельности профессора В.И.Рассадина является то, что при изучении живых монгольских и тюркских языков и их диалектов он опирается главным образом на собственный полевой материал, собранный им во время многочисленных экспедиций в места расселения носителей этих языков и диалектов, причем как на территории России (Бурятия, Хакасия, Горный Алтай, Тува, Иркутская область), так и на территории Кыргызстана, Монголии и Китая.

В течение 35 лет Валентин Иванович почти ежегодно ездил в диалектологические экспедиции. В своих работах он вводит в научный оборот большое количество нового во многом уникального фактического материала из малоизученных языков и диалектов, некоторые из них ныне находятся на грани исчезновения. В своих трудах профессор В.И.Рассадин разрабатывает крупные проблемы монгольского и тюркского языкознания, к числу которых относятся вопросы исторической фонетики бурятского языка, сравнительно-историческая грамматика бурятского языка, этимологический словарь бурятского языка, присаянские и нижнеудинский бурятские говоры, тюрко-монгольские исторические языковые связи, влияние тюркских языков на развитие монгольских и влияние монгольских языков на тюркские и др. Свои исследования ученый основывает на широком сравнительном материале из современных, средневековых и древних монгольских и тюркских языков, каковыми прекрасно владеет.

В.И.Рассадин известен также и как переводчик с немецкого языка на русский классического труда академика О.Н. Бётлингга «О языке якутов» (издан в Санкт-Петербурге в 1851 г.). Его перевод опубликован в издательстве «Наука» в 1989 г.

Разработки профессора В.И.Рассадина в области алтаистики, касающиеся как проблем установления родства монгольских языков с тюркскими, так и определения новых методов исследования этой гипотезы, представленные им в своих научных статьях, докладах и монографиях, получили полную поддержку и одобрение алтаистов.

Хотелось бы остановиться на одной из работ ученого, в частности, на «Очерках по

истории сложения тюрко-монгольской языковой общности», состоящих из трех частей. Алтайская гипотеза, находящаяся в центре внимания в данной книге не только не утратила своей актуальности, но становится всё более востребованной в современной алтаистической науке. Интерес лингвистов, этнографов, историков, генетиков к алтайской гипотезе, разрабатываемой уже около 300 лет (начиная со Ф.И.Страленберга), не только не ослабевает, но и усиливается с каждым новым исследованием, прямо или косвенно связанным с алтайской проблематикой и, прежде всего, касается тюрко-монгольской языковой общности. Полемика заключается в следующем – является ли эта общность генетической, обусловленной общим происхождением языков, или контактной, обусловленной взаимодействиями языков и этносов на смежных территориях. На каждом этапе развития науки данная проблематика получает новые импульсы путем расширения языковых источников, совершенствования методологической базы, углубления реконструкций, пересмотра концепций, формирования новых научных гипотез и т.д. Монография содержит богатейший материал, свидетельствующий о давних самостоятельных тесных и глубоких связях халха-монгольского, бурятского и калмыцкого языков с тюркским языковым миром, а также указывающий на необходимость изучения взаимодействия монгольских и тюркских языков дифференцированно по эпохам и ареалам.

В.И.Рассадин предлагает оригинальные концептуальные подходы и новую методологию изучения проблемы тюрко-монгольской языковой общности, не имеющих аналогов в научной литературе. В современной алтаистике, констатирующей огромное количество лексических и морфологических элементов, общих для тюркских и монгольских языков, В.И.Рассадин доказывает, что эти элементы являются наследием тюрко-монгольского праязыка, существовавшего длительное время после распада алтайской языковой общности, и что тюрко-монгольская языковая общность представляет собой остатки этого тюрко-монгольского праязыка. По мнению ученого, тюркизмы в монгольских языках, а монголизмы в тюркских «не являются элементами гипотетического тюрко-монгольского, а тем более мифического алтайского праязыка, но представляют собой словоформы явно тюркского происхождения в монгольских языках и явно монгольские – в тюркских». В.И.Рассадин предлагает новые авторские методики и критерии, позволяющие весь массив общих элементов разделить на три группы: тюркские разновременные и разноареальные заимствования в монгольских языках; монгольские заимствования аналогичного характера в тюркских языках; подлинно общие тюрко-монгольские элементы неизвестного происхождения, требующие специального анализа. Задача исследования – определить, являются ли единицы третьей группы реликтами общеалтайского праязыка. Такой подход составляет научную новизну и намечает перспективы дальнейших исследований.

Теоретические положения и выводы, представленные в монографии, будут в значительной степени способствовать продвижению отечественной и зарубежной лингвистики по пути решения проблемы происхождения и исторического развития тюрко-монгольской языковой общности, позволит пролить свет на ряд дискуссионных вопросов алтаистики, не только не утративших своей научной значимости за прошедшие 300 лет, но и, фактически, переживающих новый всплеск научного интереса в связи с введением в информационное поле лингвистов новых языковых данных, появлением новых методологических подходов и формированием новых концептуальных решений. Прогрессивное решение вопроса состоит в том, носит ли тюрко-монгольская языковая общность генетический характер или, она сформировалась в результате длительных разновременных и разнохарактерных контактов этносов и их языков на различных территориях, может послужить основанием для пересмотра ряда сложившихся в алтаистике научных представлений.

В течение ряда лет профессор В.И.Рассадин приглашался Институтом языка и литературы АН Монголии к сотрудничеству по изучению тюркских языков и диалектов Монголии.

По плану этого сотрудничества он принял активное участие в 4 научных экспедициях в районах Монголии. Под его научным руководством подготовили и защитили кандидатские диссертации 6 соискателей из Монголии и 2 – из Турции. Он неоднократно выступал в качестве официального оппонента на защите кандидатских и докторских диссертаций монгольских и китайских ученых, причем как в Улан-Удэ, так и в Улан-Баторе. Кроме того, В.И.Рассадин читал лекции в вузах Монголии, Внутренней Монголии КНР, Якутии, г. Новосибирска, Калмыкии, Тувы.

В.И.Рассадин активно участвовал в подготовке высококвалифицированных кадров монголоведов и тюркологов. Всего им подготовлено 51 кандидат наук и 5 докторов наук. Он являлся членом двух докторских и двух кандидатских диссертационных советов при Бурятском научном центре СО РАН, Бурятском госуниверситете, Якутском научном центре СО РАН, Калмыцком госуниверситете и Бурятском государственном университете. Валентин Иванович – член редсовета научного журнала «Российская тюркология», рецензируемых сборников научных трудов «Вестник БГУ» (г. Улан-Удэ) и «Гуманитарного вектора» Забайкальского госуниверситета (г. Чита), Международного электронного научного журнала по тюркским языкам, «Вестника Калмыцкого университета», журнала *Altaica* в Улан-Баторе.

Профессором В.И.Рассадиным была создана научная школа «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» в Институте монголоведения, буддологии и тибетологии БНЦ СО РАН и Бурятском госуниверситете, которая в 2001 г. прошла лицензирование и была официально зарегистрирована в Министерстве образования науки РФ.

Он известен также как автор свыше 450 научных трудов, среди которых более 50 научных монографий, 5 словарей и более 10 школьных учебников и пособий. В.И.Рассадин активно участвовал в работе различных Международных, Всероссийских, региональных и других научных конференциях.

Помимо активной научно-педагогической деятельности Валентин Иванович в республике Бурятия занимался большой общественной работой: избирался народным депутатом районного Совета в г. Улан-Удэ, народным заседателем районного, а затем и Верховного суда республики Бурятия, с 1996 по 2006 г. состоял членом Совета старейшин при Президенте Республики Бурятия; участвовал в разработке и обсуждении «Закона о языках народов республики Бурятия», который был принят на заседании Верховного Совета республики Бурятия в 1993 г.

С 2006 г. после приглашения ректора Г.М.Борликова В.И.Рассадин приехал на работу в Калмыцкий госуниверситет, и до последних своих дней жизни профессор работал директором «Научного центра монголоведных и алтаистических исследований» Калмыцкого госуниверситета и профессором кафедры калмыцкого языка, монголистики и алтаистики. Он постоянно поддерживал научные связи с учеными России, Монголии, Китая, Японии, Южной Кореи, Турции, Финляндии, Чехии, Польши, Венгрии, Германии, Франции, США, Норвегии и учеными стран ближнего зарубежья. Им была открыта аспирантура по специальности «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание», также открыта магистратура по специальности «Сравнительное языкознание» (направление «Филология»).

По просьбе турок-месхетинцев, проживающих в Республике Калмыкия, В.И.Рассадин занялся изучением языка турок-месхетинцев и стал записывать их языковой материал. Результаты этих его исследований опубликованы в статьях «Сравнительное исследование систем вокализма калмыцкого и турецкого (месхетинского) языков» (2009), «Сравнительное исследование систем консонантизма калмыцкого и турецко-месхетинского языков» (2010), «Скотоводческая лексика калмыцкого языка в сравнении с турецко-месхетинской» (2010), составлен был словарь. В июне 2010 года в Венгрии, г.Сегед, на английском языке издана

его книга «Сойотика» в серии Урало-Алтаика-48.

Профессор В.И.Рассадин являлся держателем многих грантов Министерства образования и науки РФ, РФФИ, РГНФ как российских, так и международных проектов.

Его имя увековечено на страницах 3-х энциклопедий: «Ведущие языковеды мира», изданной в 1990-х. годах А. Юдакиным на русском языке в Москве и в Лондоне в 2000-х. годах на английском языке, а также «Урало-алтайское (тюрко-монгольское) языкознание», изданной в конце 1990-х. годов в г. Москве на русском языке.

Таковы вехи творчества известного монголоведа, тюрколога и алтаиста, вдохнувшего жизнь в умирающие тюркские тофаларский и сойотский языки, профессора Валентина Ивановича Рассадина, получившего международное признание.

Основные труды В.И. Рассадина

Более 450 опубликованных научных работ (на русском, английском, турецком, финском), в том числе 58 монографий и словарей.

Монографии

1. Фонетика и лексика тофаларского языка. – Улан-Удэ, 1970. – 251 с.
2. Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. – М.: Наука, 1978. – 287 с.
3. Очерки по исторической фонетике бурятского языка. – М.: Наука, 1982. – 198 с.
4. Тоъфа букварь. Тофаларский букварь. – Иркутск, 1989. – 111 с.
5. Тофаларско-русский, русско-тофаларский словарь.– Иркутск, 1995.– 282 с.
6. Легенды, сказки и песни седого Саяна. – Иркутск, 1996.– 248 с.
7. Присянская группа бурятских говоров.– Улан-Удэ, 1996.– 214 с.
8. Этимологические статьи 21 тюркского слова на «К», «КЪ». Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские лексические основы на «К», «КЪ».– М., 1997.– С. 17-20, 30, 41-44, 50-51, 106-107, 127-128, 206-207, 209-211, 254-255, 256-258, 270-271, 273-274, 291-293, 317-319, 346-347.
9. Этимологические статьи 4 тюркских слов на букву «К» Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву «К».– М., 2000.– С. 6, 96-98, 117-119, 142-144.
10. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские лексические основы на «Л», «М», «Н», «П», «С».– М.: Восточная литература, 2003 (совм. с Г.Ф. Благовой, А.В. Дыбо, Л.С. Левитской).–446 с.
11. Соётско-бурятско-русский словарь.– Улан-Удэ, 2003.– 178 с.
12. Соёйтузэгдэл. Соётский букварь: Учебник для 1 класса соётских школ.– СПб.: Изд-во «Дрофа», 2005.– 120 с.
13. Очерки по истории сложения тюрко-монгольской языковой общности. Часть 1. Тюркское влияние на лексику монгольских языков.– Элиста, 2007.– 165 с.
14. Очерки по истории сложения тюрко-монгольской языковой общности. Часть 2. Монгольское влияние на лексику тюркских языков.– Элиста, 2008.– 242 с.
15. Очерки по морфологии и словообразованию монгольских языков.– Элиста: Изд-во КГУ, 2008.– 233 с.
16. О соотношении монгольских и тюркских грамматических элементов в составе тюрко-монгольской языковой общности.– Элиста: Изд-во Калм. ун-та, 2012.– 180 с.
17. Язык соётов Бурятии.– Изд-во Калм. ун-та, 2012.– 156 с.
18. Тюркологические исследования: избранное.– Элиста: Изд-во Калм. ун-та, 2013.– 215 с.
18. Рассадин В.И. Тофаларский язык и его место в системе тюркских языков.– Элиста: ЗАОр «НПП «Джангар», 2014.– 218 с.
19. Монголоведные исследования 1. Лексикология. Этимология. Диалектология (Избранное).– Элиста: Изд-во Калм. ун-та, 2014.– 160 с.
20. Рассадин В.И. Тофаларско-русский словарь.– М.: Издательский Дом ЯСК, 2016.– 608 с.
21. Монголоведные исследования 2. Внешние связи монгольских языков (Избранное).– Элиста: Изд-во Калм. ун-та, 2017.– 160 с.
22. Монголоведные исследования 3. Вопросы грамматики (Избранное).– Элиста: Изд-во КалмГУ, 2018.– 99 с.
23. Перевод с немецкого книги «Бетлингк О.Н. О языке якутов» СПб., 1851. – Новосибирск: Наука, 1989.– 645 с.

The largest personality in Turkic linguistics: academician R.Syzdyk is 95 years old
Түркі тіл біліміндегі ірі тұлға: академик Р. Сыздық 95 жаста

Magripa Yeskeyeva

Doctor of philological sciences,
Professor of Department of Turkology
L.N. Gumilyov Eurasian National University
Nur-Sultan, Kazakhstan
E-mail: mag61103@inbox.ru

Мағрипа Ескеева

филология ғылымдарының докторы,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
түркітану кафедрасының профессоры,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан
E-mail: mag61103@inbox.ru

KalbikeYesenova

Doctor of philological sciences, professor
Department of S. Kirabayev`s
Kazakh language and Literature
Abai Kazakh National pedagogical University
Almaty, Kazakhstan
E-mail: kalbike_65@mail.ru

Қалбике Есенова

филология ғылымдарының докторы, профессор
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
академик С.Қирабаев атындағы
қазақ тілі мен әдебиеті
кафедрасының меңгерушісі
Алматы, Қазақстан
E-mail: kalbike_65@mail.ru

DOI://doi.org/10.32523/tsj.02-2019/2-8

Рәбиға Сәтіғалиқызы Сыздық (Рәбиға Ғалиқызы Сыздықова) 1924 жылы 17 тамызда Ақтөбе облысы, Ойыл ауылында дүниеге келген. Ақтөбе облысы Темір қаласындағы педагогикалық училищені (1940), Абай атындағы Қазақ педагогика институтын (1947), осы институттың аспирантурасын (1951) бітірген, «Мектеп» баспасында редактор, редакция меңгерушісі (1951-1957), Қазақ КСР Ұлттық академиясы Тіл білімі институты қазақ тілі тарихы мен диалектологиясы бөлімінің меңгерушісі (1961-1967), А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты тіл мәдениеті бөлімінің меңгерушісі (1980-1994) болып қызмет істеген. Р.Сыздық – филология ғылымдарының докторы (1972), Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент мүшесі (1979), профессор (1989), Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының академигі (2003). ҚР гуманитарлық ғылымдар саласы бойынша Ш.Уәлиханов атындағы сыйлығының лауреаты (1995), ҚР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты (1996), «Құрмет белгісі» орденімен (1971), «Парасат» орденімен (2004), бірнеше медальдармен марапатталған.

Академик Р.Сыздық – қазақ тіл біліміндегі, жалпы түркі тіл біліміндегі ірі тұлға. Ғалым зерттеулерінің негізгі бағыттары: орта ғасыр түркі жазба ескерткіштерінің тілі, текстологиясы; қазақ әдеби тілінің тарихы; XV-XIX ғғ. ақын-жыраулар тілі, XX-XXI ғасырдағы қазақ ақын-жазушыларының тілі, тарихи лексикология, этимология, грамматика, сөз мәдениеті, лингвостилистика, қазақ тілінің поэтикасы, қазақ тілі нормаларын кодификациялау, ғылыми мұраларды жинау, жүйелеу. 1951-1952 жылдары орыс мектептерінде қазақ тілін оқыту мәселесімен де айналысып, мектеп оқулықтарын әзірлеуге белсенді араласуы ғалым шығармашылығының тағы бір қырын көрсетеді.

Р.Сыздық шығармашылығында қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың қара сөздері мен өлеңдерінің тілін зерттеу айрықша орын алады. Абай өмір сүрген XIX ғасырдың екінші жартысы қазақ қоғамы үшін тарихи-саяси оқиғалар мен мәдени-ағартушылық жаңалықтарға толы болды. Бұл қазақ тілінде де өз ізін қалдырды. Қазақ тілінде кітаптардың жариялануы, оқу-ағарту мекемелерінің жұмысының жандануы, араб, орыс әліпбилері мен оқу құралдарының шығарылуы, мерзімдік басылымдардың шығуы қазақ жазба әдеби тілінің дамуына ықпал етті. Сондықтан қазақ әдебиетінде жаңа жол салып берген. Абай шығармаларының тілін зерттеу қазақ тіл білімі үшін аса өзекті еді. Ғалым жазушы тілі мен халық тілінің байланысын «Жазушының тілі дегенге келсек, ол – қаламгердің жалпыға ортақ тіл қазынасынан алып, көпшілікше қолданған, көптеген жазушыға тән сөздік байлық пен грамматикалық тұлға-тәсілдер, орысша айтқанда первоэлемент, яғни жазушы тілінің сүйегі» [1, б. 317] деп пайымдады. Ғалым пікірінше: «Мәнер немесе стиль – жазушының өзіне тән баяндау сипаты, ол – жазушы творчествосының мазмұнына лайық тандап алған тәсілдері, яғни жазушы мәнері – жазушының тұтас тұлғасы» [1, б. 317].

Р.Сыздықтың «Абай шығармаларының тілі» (1968) еңбегінде «қазақ әдеби тілі», «қазақтың кітаби тілі», «қазақтың әдеби жазба тілі» ұғымдарының анықтамалық сипаттамасын беріп, олардың өзара сабақтастығын, ортақ желісін, ортақ сүйегін айқындап береді. Қолданыстағы қазақ әдеби тілі мен кітаби-жазба тілдің Абай тіліндегі орны, қазақ әдеби жазба тілін дамытудағы Абай тілінің маңызы мен орнын саралаған ғалым: «Абай өзіне дейінгі ғасырлар бойы шындалып, нормалары бірте-бірте тұрақталып, әдеби сипат алып өмір сүріп келген қазақ әдеби тілін әрі қарай жалғастырып, бірқатар жаңа бағыт-белгілер қосып, оның даму барысындағы, келесі, жаңа этапын бастайды. Бұл этап – бір жағынан, көненің жалғасы болса, екінші жағынан, жаңаның – осы күнгі қазақ әдеби тілінің бастамасы, алғашқы кезеңі» [1, б. 47] деп тұжырымдайды. Монографиялық еңбекте Абай шығармалары сөздігінің тілдік қабаттары анықталып, кірме қабатты құрайтын араб-парсы, орыс тілдерінен енген лексемалар – жалпыхалықтық тілге енген уақытына, тақырыптық топтарына, қолданылатын әдебиет жанрына, қолданылу мақсатына, фонетикалық-грамматикалық тұлғалануына, жалпыхалықтық және жазба әдеби тілге сіңісуіне, лексика-грамматикалық сипатына қарай талданады. Түркілік қабаттың (қазақтың төл сөздері) лексикалық ерекшеліктерімен қатар, грамматикалық құрылымы да жан-жақты талданады. Зерттеу нәтижелері Абай заманындағы жазба әдеби тілдің лексика-грамматикалық сипатын анықтауға мүмкіндік берді.

Академик Р.Сыздықтың Абай тіліне арналған «Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы» (1970) монографиясында ақын өлеңдерінің синтаксистік конструкциясы олардың ұйқасым ерекшеліктерімен, өлшем түрлерімен, композициялық құрамымен сабақтастықта талданады. Ғалым Абайдың өзіне дейінгі поэзиялық әдеби дәстүрді қалай пайдаланғанын, оның поэзия синтаксисіне енгізген өзгерістері мен жаңалықтарын жан-жақты саралап, «күрделілігі, сыйымдылығы, көркемдік эффектілігі жағынан Абай өлеңдерінің синтаксисі – жазба поэзияға қойылатын талаптарға сай түсетін, өзіне дейінгі поэтикалық дәстүрден жоғары көтерілген, кейінгі қазақ поэзиясына бағыт-үлгі болатын тың дәрежедегі сипатта танылатынын» [2, б. 379] дәйектеп берді. Зерттеушінің «Абайдың

сөз өрнегі» (1995, 2004) атты келесі еңбегі Абай тілінің көркемдік әлеуеті мен ақынның поэтикалық шеберлігі – сөз қолдану, сөз таңдау, сөз құбылту, сөз үйлестіру, сөз үндестіру тәсілдері талданып, қазақтың поэзия тілі заңдылықтары мен дәстүрлі нормаларына Абай енгізген жаңалықтардың өз жалғасын тауып, поэзия тілінде орнығып қалғанын Шәкәрім Құдайбердіұлы, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Ілияс Жансүгіров, Қасым Аманжолов сынды ақындардың өлеңдері арқылы сипаттайды. «Өлең – эстетикалық таңбалардың шоғыры. Көркемдік пен әсерлілік – осы таңбалардың нәрі» [3, б. 216] деп санайтын ғалым ғасырлар бойы халықтың рухани-эстетикалық сұранысын өтеп келе жатқан қазақтың поэтикалық әлемін көркемдік, стильдік жағынан байытқан Абайдың өлең құрылымына қосқан үлесін поэзия архитектурасындағы «төңкеріске» [3, б. 220] балайды.

Абай тілінің лексика-грамматикалық ерекшеліктерін, көркемдік әлеуетін, стильдік қолданысын танымайынша, Абай заманындағы әдеби тіліміздің шынайы сипатын анықтаудың мүмкін еместігін жан-жақты саралап көрсеткен зерттеуші, ХІХ ғасырдағы қазақ әдеби тілінің басқа да маңызды арналарына айрықша мән береді, олар: 1. Халықтың ауыз әдебиеті шығармалары (бұрыннан келе жатқан ауыз әдебиеті үлгілерімен бірге ХІХ ғасырдың «Бекет батыр», «Айман–Шолпан» т.б. тәрізді төл туындыларын қоса); 2. Қазақтың тарихи көркем әдебиет үлгілерін әрі алып барған жеке ақындар шығармалары (Шөже, Сүйінбай, Күдері, Біржан, Жаяу Мұса, Ақан, Майлықожа, Нұрым, Арыстан, Орынбай, Кемпірбай, Шортанбай, Дулат, Мұрат, Нысанбай, Досқожа, Базар, Әбубәкір, Кердері т.б.); 3. Қазақ тіліндегі тұңғыш баспасөз орындары («Түркістан уалаятының газеті» «Дала уалаятының газеті», «Торғай газеті», «Ауыл шаруашылық листогі» т.б.); 4. Қазақ ішінде жазылған кейбір ресми кеңсе қағаздары (патша үкіметінің әкімшілік орындары мен жергілікті әкімдердің бұйрық-жарлықтары, арыздар, нұсқаулықтар т.б.); 5. Шығыстың классикалық әдебиетінің қазақша еркін аудармалары, яғни шығыс сюжеттерін қайталап қазақша жырлаған туындылар («Шахнаме», «Ләйлі–Мәжнүн», «Жүсіп–Зылиха», «Фархад–Шырын», «Ескендір», «Мұңлық–Зарлық», «Сейпілмәлік», «Бозжігіт», «Шахмаран», «Шәкір–Шәкірат» т.б.); 6. Ислам дінін уағыздап, оның пайғамбарлары мен әулиелерін дәріптейтін таза діни тақырыптағы шығармалар – қиссалар («Салсал», «Зарқұм», «Жұм-Жұма», «Кербаланың шөлінде» т.б.); 7. Ислам діні канондарының қазақша аудармалары («Исламның бес фарызы», «Қырық хадис» т.б.); 8. Христиан дінінің канондарын қазақша түсіндіріп уағыздайтын кітапшалар («Ақыл беретұғын –кінеге» (1891), «Езги Иосиф» (1892), «Евангелие» (1891), «Құдайдың... үшін көп азап тартқан Евстафий Плакиданың... өмірі» (1886) т.б.); 9. Азаматтық тақырыптарға, яғни медицина, ветеринария т.б. қатысты жазылған кітапшалар («Трахума деген жаман көз ауру», «Жамандату, қойдұрғы турасында», «Қышыма турасында», «Егіншінің қызмет аты жайында» т.т.); 10. Қазақша-орысша және орысша-қазақша сөздіктер (И.Букиннің, Н.Ильминскийдің т.б. құрастырушылардың 1861-1897 жж. аралығында әзірленген сөздіктері); 11. Қазақ тілі грамматикасын талдаған, бірақ орыс тілінде жазылған еңбектер, оқулықтар, олардың ішіндегі қазақша мысалдар, тестер (Н.Ильминский, А.Алекторов, И.Алтынсарин, М.Бекчурин, Н.Лаптев, П.Мелиоранский, Н.Пантусов, М.Терентьев т.б.); 12. Ыбырай Алтынсариннің көркем шығармалары [1, б. 18-19]. ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілін сипаттайтын жазба деректер кешенінің берілуі, осы кезең туралы кейінгі зерттеулердің басты нысандарын айқындап берді, әрі олардың толыққандылығы мен шынайлығын қамтамасыз етудің бағдаршамы қызметін атқарды.

Р.Сыздық «Қазақ әдеби тілінің тарихы» (1993) атты еңбегінде қазақ әдеби тілінің тарихын жазба тіл мен ауызша тілдің тұтастығында қарастырады. Ғалым «жазба дәстүрі қалыптасқан тіл ғана – әдеби тіл» деп танылып келген пікірлерге сын көзбен қарай отырып, бес ғасырды қамтитын тілдік деректер негізінде, теориялық тұрғыдан дәйектелген өз концепциясын ұсынады. Бірқатар қазақ лингвистері белгілі бір тілді әдеби деп тану

үшін жазудың болуы шарт деген пікірде болды. Жазу – туындыны сақтау формасы. Қазақ даласындағы ақын-жыраулар тілін «әдеби тіл емес» деп тану қисынсыз. Жазу-сызуы кең өріс алмаған қазақ даласында өлең-жырды жатқа айтып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу рухани қажеттіліктен туындап отырды. Бұл ұлы дала мәдениетінің ерекше қырларының бірі. Жазба дәстүрі үздіксіз жалғасып келе жатқан халықтардың тілдеріне қатысты пікірді көшпелі халықтар тіліне әкеп телу қазақ әдеби тілінің мәртебесін анықтауда дұрыс нәтиже бермейді. Әртүрлі уақыт пен кеңістікте өмір сүретін түрлі халықтардың даралық болмысы олардың тілдерімен тығыз өріліп жатады, яғни қазақ әдеби тілінің қалыптасуы халқымыздың әлеуметтік-мәдени өмірі мен дүниетанымының ерекшелігіне сай өзіндік белгілерімен анықталады. Әдебиет үлгілерінің ауызша түрде сақталып таралуы да – осындай ерекше құбылыстардың бірі. Р. Сыздық әдеби тілдің меже-шарттарын көрсете отырып, ХІХ ғасырдың ІІ жартысынан басталатын қазақтың төл жазба әдеби тіліне дейін оның ауызша тараған әдеби тілдің қолданыста болғанын, жазба әдеби тіл мен ауызша әдеби тілдің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын ғылыми тұрғыдан дәйектеп береді.

Ғалым «ауызша әдеби тіл» деген термин ұсынып, қазақтың жазба әдеби тілі алдындағы әдеби тілді «ауызша әдеби тіл» деп атады. Р.Сыздықтың тың пайымдаулары өткен ғасырлардағы қазақ ақын-жыраулар шығармашылығынан тұратын әдебиетті бірізділікке түсіруге негіз болды, қазақ әдеби тілінің мәртебесін анықтауға жол ашты. Зерттеуші ауызша әдеби тілдің фольклор тілінен принципті түрде ажыратылатынын бірнеше белгілері арқылы көрсетеді: «Халық ауыз әдебиеті авторсыз дүние екені мәлім, ал ақын-жыраулар шығармашылығы – иелері бар мұралар және ең маңыздысы, әр автордың шығармалары өзінің құрылым бітімі (композициясы), мазмұны (тақырыбы), идеясы, көркемдеу тәсілдері жағынан бір-бірінен ажыратылып тұрады, демек, ақын-жырауларда даралық шығармашылық сипат бар, ал бұл сипат – әдебиетке тән басты белгінің бірі. Әрбір ақын немесе жыраудың қабілетіне орай өлең-жыр шығарушылық ерекшелігі өлең техникасына шым-шымдап жаңалықтар, даралықтар қосады, яғни авторлы поэзия ұйқас таңдау, синтаксистік және ырғақтық топтарды пайдалану сияқты салаларда ауыз әдебиеті тілі шеңберінен шығып кетеді» [4, б. 13-14].

Қазақ даласындағы әдеби мектептердің тілін, өзіндік ерекшеліктерін анықтау арқылы жыраулар мен ақындардың да бір-бірінен ажыратылатынын тілдік фактілер негізінде дәлелдеп берген зерттеуші, жыраулар тілінде көбінесе философиялық-дидактикалық констатацияның мол болатынын, ол әртүрлі тілдік бірліктер арқылы көріне отырып, ақындар тілінен дараланып кететін тұстарын саралап көрсетеді. Жыраулардың негізінен қоғамдық мәні бар жайттарды толғайтынын, қазақ топырағында ақындар мен жыраулар шығармашылығы қатар дамығанымен, ХVІІІ ғасырға дейін жыраулар дәстүрінің басым болып келгені сипатталады. Ақындар мен жыраулар мектебінің аражігін айырып көрсету – қазақ топырағында өмір сүрген ірі қалам иелерінің тарихтағы орнын көрсетуге, жанрын анықтауға (мысалы, жыраудың жанры – толғау, ақындардікі – өлең) мүмкіндік береді. Еңбекте ақын-жыраулардың әдеби тіл тарихындағы тұлғалық болмысы сараланып, туындыларына тілдік, стильдік жақтан талдау жасау арқылы екеуінің әр мектепке тән ерекшеліктері анықталады. Зерттеуші қазақ әдеби тілінің қалыптасу даму жолын кезеңдестіруге қатысты барлық пікірлерді талдап, жаңа хронологиялық дәуірлеуді ұсынады: І дәуір. Қазақ халқының ұлттық дәуірге дейінгі әдеби тілі. Іштей екі кезеңге бөлінеді: 1 кезең – Қазақ хандығының құрылуы мен қалыптасуы тұсы, бұл ХV ғасыр мен ХVІІІ ғасырдың бірінші жартысын қамтиды, мұны «қазақ хандықтарының кезіндегі әдеби тіл» деп атап жүр; 2 кезең – ХVІІІ ғасырдың екінші жартысынан ХІХ ғасырдың екінші жартысына дейінгі кез. Бұл тұста қазақ даласында хандық жойылады. ІІ дәуір. Қазақ халқының ұлттық дәуірден кейінгі әдеби тілі. ХІХ ғасырдың екінші жартысынан кейінгі уақыт. Бұл – қазақтың ұлттық жаңа жазба әдеби тілінің қалыптасу тұсы [4, б. 24-25]. Автор әдеби тіл эволюциясының

хронологиялық кезеңдерін көрсетуде экстралингвистикалық факторларды да ескереді. Қазіргі таңда қазақтың ұлттық жазба әдеби тілі сан ғасырлық тарихы бар ауызша әдеби тілдің негізінде дамығандығы лингвист ғалымдар тарапынан толық мойындалып отыр.

Р.Сыздықтың қолданыстағы тілдің көркемдік қуатын көрсетуге арналған «Сөз күдіреті» (1997) монографиясында М.Әуезов, Ш.Мұртаза, Ә.Кекілбаев, М.Мағауин, О.Бөкеев, С.Бердіқұлов, А.Сүлейменов, Т.Ахтанов, Қ.Жұмаділов, К.Сегізбаев сынды қазақ жазушыларының жекелеген шығармалары талдауға түсіп, әр қаламгердің тіліне тән стильдік мәнер, образды сипаттамалар, олардың суреттеу шеберлігі мен көркемдік әдістері, сөз әрлеуі жан-жақты сараланады. «Көркем туындының тілін лингвистикалық стилистика тұрғысынан талдау дегеніміз–тілдің жеке бірліктерін түгендеп атау емес, сол бірліктердің, айталық, сөздердің, тіркестердің, сөйлемдердің қолданысын, қолданыстағы көрінісін зерттеу. Көркем әдебиеттің тілін зерттеудің негізгі мұраты – тілдің өзін емес, оның мүмкіншілігін көрсету» [5, б. 5]. Сондай-ақ еңбекте тілдің функционалдық стильдері, көркем әдебиет стилі, ұлттық көркем әдеби тіл нормалары, әдеби стандарт және нормадан ауытқушылық, сөз таңдау, сөз таңдаудағы уәжді ауытқулар, көркем мәтіндегі уәжсіз ауытқулар мәселелері кеңінен қарастырылады. Автор сөз белгілі бір стильдік бояу алғанда номинатив мағынасынан ауытқып қолданылуы заңды екенін көрсете отырып, уәжді-уәжсіз ауытқулықтардың ара-жігін ажырата білуге айрықша мән береді.

Түркі тілдері жүйесіндегі қазақ тілінің тарихи арналарын құрайтын көне түркі (VI-X ғғ.), орта түркі (XI-XV ғғ.) жазба ескерткіштері тілін зерттеу қазақ әдеби тілінің қалыптасу жолын айқындауда аса маңызды екені белгілі. Бұл орайда қазіргі Қазақстан аумағында дүниеге келіп, шығармашылықпен айналысқан түркі әлемінің ірі тұлғасы Қожа Ахмет Ясауи тілінің орны ерекше. Р.Сыздықтың «Ясауи «Хикметтерінің» тілі» (2004) атты көлемді зерттеуі түркі тіл біліміне қосылған үлкен үлес болып табылады. Ғалым зерттеу нысанына «Диуани хикметтің» Самарқанд (XVII ғ.) нұсқасын алып, жазба мұраның жолма-жол транскрипциясы және өлең қалпының транскрипциясы жасалады. Қожа Ахмет Ясауидің өмір сүрген ортасы мен шығармашылығына, исламдағы суфизм ағымына тоқталып, «Хикметтің» Самарқанд нұсқасының эвристикалық, археологиялық сипаттамасын жасаған ғалым Ясауи тілінің фонетика-фонологиялық жүйесін, лексикалық құрамын, морфологиялық құрылымын жан-жақты талдайды. Шығарма тілінің лексикалық қабаттарының жігі ажыратылып, түркілік қабаттың лексика-грамматикалық құрылымы, фразеологизмдердің қолданылу ерекшеліктері жан-жақты талдауға түседі. Араб-парсы тілдік қабатының лексика-семантикалық ерекшеліктері, фонологиялық вариациясы, синонимдер қатарында қолданылуы, грамматикалық өзгерістерге түсіп, күрделі етістіктер түзу мүмкіндігі сараланады. Сондай-ақ «Хикмет» тілінің көркемдік бітімі, ырғақ, өлшем, ұйқас тәрізді өлеңдік белгілері сараланады. Р.Сыздық А.Ясауи «Хикметтерінің» тілін қазіргі қыпшақ тілдерінің ерекшеліктерімен, қазақ тілі деректерімен салыстыра отырып, ескерткіштің қыпшақ-оғыздық тегін қолдайтынын айтады және Ясауи «Хикметтерінің» сөздік қазынасы мен фонетика-морфологиялық бітімі бір ғана түркі тілін былай қойғанда, бір ғана қыпшақтық немесе оғыздық, я болмаса қарлұқтық тобына жатпайды, мұнда өзге де түркі жазба ескерткіштері сияқты, бұлардың барлығының да үлгілері (бірліктері, элементтері) орын алған, бірақ Ясауи тілінің сүйегі қыпшақтық, оның ішінде *j-тобына* жататын тіл» деген қорытындыға келеді [6, б. 198].

XVII ғасырдың басында жазылған, ескі қазақ жазба тілінің төл мұрасы – Қадырғали би Қосымұлының «Жами ат-тауарих» еңбегінің қазақ тарихы мен тілін зерттеудегі маңызы айрықша. Орыс тілінде «Жалаиридің «Жами ат-тауарихының» тілі»/ «Язык «Жами ат-тауарих» Жалаири» (1989) атты оқу құралы жарияланды. Еңбекте жылнама тіліндегі қыпшақтық, оның ішінде қазақы қабатқа лексика-грамматикалық талдаулар жасалып, түркі тілдеріндегі жазба дәстүр сабақтастығы көрсетіледі, бірнеше дастанның транскрипциясы

беріледі. 1991 жылы тарихшы ғалым М.Қойгелдиевпен авторлық бірлестікте жүргізген зерттеу нәтижесі «Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы» атты монография түрінде жарияланды. Еңбекте Қадырғали Жалаиридың өмір сүрген ортасы, фактілік материалдардың деректік мәні, түркі жазба дәстүрінің XVI ғасырлық үлгісі ретінде тілдік ерекшелігі жан-жақты талданады. Қадырғали бидің орыс патшасы Б.Ф.Годуновқа арнауы және басқа да қазақ тарихына қатысты тоғыз дастанның транскрипциясы мен қазақша аудармасы берілген. Зерттеу нысанына жылнаманың Санкт-Петербург университеті ғылыми кітапханасы шығыс бөлімінде сақталған нұсқасы (А литері) және Қазан университеті ғылыми кітапханасының шығыс бөлімінде сақталған нұсқасы (В литері) алынады. Авторлар зерттеу нәтижесін: «Жалайыр руынан шыққан Темшік баһадүрдің немересі, Қосым бидің баласы Қадырғали бидің шежіресі – XVI ғасырдың ең соңы болып танылатын кезеңдегі қазақтың ескі жазба әдеби тілінің прозадағы, оның ішінде тарихи-шежіре жанрындағы тұңғыш үлгісі деп табамыз» [7, б. 118] деп қорытындылайды.

Тарихи лексикологияның ең күрделі салаларының бірі – этимология. Сөз төркінін анықтау, мағынасы күңгірт, түсініксіз сөздердің сырын ашу мәселесі барлық тілдік деңгейге қатысты лингвистикалық заңдылықтар мен құбылыстардың ескерілуін, тілдік құбылыстардың даму бағытын ажырата білуді, тек бір тіл ғана емес, туыс және туыстас, сондай-ақ басқа жүйедегі тіл деректерін пайдалануды, лингвистикалық зерттеу парадигмаларының барлық әдіс-тәсілдерін кешенді қолдануды, әрі тіл иесі болып табылатын этностың тарихы мен мәдениетін, дүниетанымдық ерекшеліктерінің ескерілуін қажет етеді. Р.Сыздықтың сөздің бастапқы құрылымы мен семантикасын анықтау арқылы сөз төркінін, сөздің көмескіленген мағынасын ашуға бағытталған «Сөздер сөйлейді» (1980) атты еңбегі тек қазақ тіл білімінде ғана емес жалпы түркі тіл біліміндегі аса құнды зерттеулер қатарынан орын алады. Зерттеу нысанына батырлар жырлары мен лирикалық эпостар тілінде, XV-XIX ғасырларда өмір сүрген қазақ ақын-жырауларының өлең-толғауларында, мақал-мәтелдер мен фразеологизмдерде қолданылатын мағынасы күңгірт тіркестер мен дербес лексемалар (дара сөздер, қос сөздер, біріккен сөздер) алынған. «Ертедегі ұшан-теңіз әдеби мұрамыз бен сөйлеу тілімізде кездесетін бұл күнде не мүлде түсініксіз немесе мән-мағынасы өзгеше түсетін бір алуан сөздерді сырын ашу үшін олардың өздерін «сөйлеткен» [8, б. 7] автордың өз сөзімен айтқанда: «Бұл сөздер тек өз табиғатын таныту үшін ғана сөйлеп қоймайды, халқымыздың өткендегі тарих көшінен де хабар береді» [8, б. 7].

Академик Р.Сыздықтың ғылыми шығармашылығының өзегі – қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы. Бірнеше лингвистикалық бағыттан тұратын, бірнеше кезеңге тән тілдік материалды қамтитын зерттеушінің 68 жылдық ғылыми шығармашылығы –XVI-XVII ғғ. түркі жазба ескерткіштерінің лексика-грамматикалық құрылымын саралау арқылы ескі қазақ тілінің сыр-сипатын анықтауға; қазақ тілінің «әдеби тіл», «әдеби жазба тіл» мәртебелерінің бастауын әр қырынан жан-жақты дәйектеп көрсетуге; бес ғасырды қамтитын қазақтың поэтикалық тілі мен функционалдық стилистикасының әр кезеңге тән ерекшеліктері мен ортақ желісін айқындауға; қазіргі қазақ әдеби жазба тілінің нормаларын тұрақтандырып, орфографиялық, пунктуациялық ережелерін бекітуге, нәтижесінде – қазақ әдеби тілінің XV ғасырдан XXI ғасырға дейінгі біртұтас тарихын сомдауға бағытталды. Қазақ тілі әлеміндегі ғалым салған сара жол келер ұрпаққа да тіліміздің тарихы мен көркемдік қуатын, сөз құдіретін танытуға қызмет етері хақ.

Академик Р.С. Сыздықтың негізгі еңбектері

Абай шығармаларының тілі. – Алматы: Ғылым, 1968. - 280 б.

Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы. – Алматы: Ғылым, 1970. -152 б.

Сөздер сөйлейді. – Алматы: Мектеп, 1980. - 125 б.

Язык «Жами ат-тауарих» Жалаири. – Алма-Ата: Наука, 1989. -244 с.

Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы. (М.Қойгелдиев).– Алматы: Қазақ университеті, 1991. - 269 б.

Сөз құдіреті– Алматы: Санат, 1997.- 244 б.

Ясауи «Хикметтерінің» тілі. – Алматы, 2004. - 600 б.

Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: Арыс, 2004. - 208 б.

Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар). –Алматы: Ана тілі, 1993. - 319 б.

Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. – Алматы:Арыс, 2004. - 616 б.

Көптомдық шығармалар жинағы. 8 томдық. – Алматы: Ел шежіре, 2014.

Әдебиет

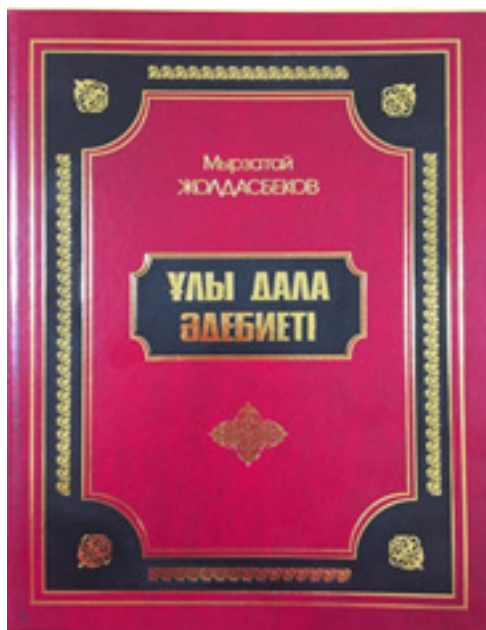
1. Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі//Көптомдық шығармалар жинағы. I том. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 378 б.
2. Сыздықова Р. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы//Көптомдық шығармалар жинағы. II том. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – Б. 221-380.
3. Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі//Көптомдық шығармалар жинағы. II том. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – Б. 3-220.
4. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар)//Көптомдық шығармалар жинағы. III том. –Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 346 б.
5. Сыздықова Р. Сөз құдіреті//Көптомдық шығармалар жинағы. VI том. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 294 б.
6. Сыздықова Р. Ясауи «Хикметтерінің» тілі//Көптомдық шығармалар жинағы. VII том. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 665 б.
7. Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы //Көптомдық шығармалар жинағы. V том. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 342 б.
8. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді//Көптомдық шығармалар жинағы. IV том. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – Б. 3-332.

References

1. Syzdyqova R. (2014) Abai shygarmalarynyn tili [The language of the works of Abay]. Koptomdyq shygarmalar jnagy [Multi-volume collection of works]. I T. Almaty, El-shejire [El-Shezhire]. 378 p. [in Kazakh].
2. Syzdyqova R. (2014) Abai olenderinin sintaksistik qurylysy [The syntactic structure of the verses of Abai]. Kóptomdyq shygarmalar jnaғы [Multi-volume collection of works]. II T. Almaty, El-shejire [El-Shezhire]. P. 221-380. [in Kazakh].
3. Syzdyqova R. (2014) Abaidyn soz ornegi [The expression of the words of Abay]. Koptomdyq shygarmalar jnagy [Multi-volume collection of works]. II T. Almaty, El-shejire [El-Shezhire]. P. 3-220. [in Kazakh].
4. Syzdyqova R. (2014) Qazaq adebi tilinin tarıhy (XV-XIX ғасырлар) [History of the Kazakh literary language (XV-XIX centuries)]. Kóptomdyq shygarmalar jnaғы [Multi-volume collection of works]. III T. Almaty, El-shejire [El-Shezhire]. 346 p. [in Kazakh].
5. Syzdyqova R. (2014) Sóz qudireti [The power of word]. Koptomdyq shygarmalar jnagy [Multi-volume collection of works]. VI T. Almaty, El-shejire [El-Shezhire]. 294 p. [in Kazakh].
6. Syzdyqova R. (2014) Iasaуı «Hıkmetteriniń» tili [The language of Yassavi Hikmet]. Koptomdyq shygarmalar jnagy [Multi-volume collection of works]. VII T. Almaty, El-shejire [El-Shezhire]. 665 p. [in Kazakh].
7. Syzdyqova R., Qoıgeldiev M. (2014) Qadyrғalı bı Qosymuly jane onyn jylnamalar jnagy [Kadyrgali Bi Kosymuly and his collection of chronicles]. Kóptomdyq shygarmalar jnagy [Multi-volume collection of works]. V T. Almaty, El-shejire [El-Shezhire].342 p. [in Kazakh].
8. Syzdyqova R. (2014) Sozder soileidi [Words also say]. Koptomdyq shygarmalar jnagy [Multi-volume collection of works]. IV T. Almaty, El-shejire [El-Shezhire]. P. 3-332. [in Kazakh].

Ancient art chronicle
Көненің көркем шежіресі

Bolat Korganbekov

L.N. Gumilyov Eurasian National University
 Department of Kazakh Literature
 Associate Professor, Candidate of Philological Sciences
 Nur-Sultan, Kazakhstan
 E-mail: bolat64@mail.ru

Болат Қорғанбеков

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
 қазақ әдебиеті кафедрасының
 доценті, филология ғылымдарының кандидаты
 Нұр-Сұлтан, Қазақстан
 E-mail: bolat64@mail.ru

DOI://doi.org/10.32523/tsj.02-2019/2-9

М. Жолдасбеков. Ұлы дала әдебиеті – Астана: Ғылым, 2018. – 416 б.

«Ұлы дала» - ежелден әлем халықтарының санасында орын алған әрі жағырапиялық, әрі киелі мәнге ие ұғым. Жағырапиялық тұрғыда ол – Алтайдан Қара теңізге дейін созылып жатқан, батыс пен шығысты жалғастырған алып өлке. Әлемнің әр қиырын байланыстыратын бұл мекенде мәдениеттердің тоғысуы, сұхбаттастығы сан ғасырлар бойы үздіксіз жүріп жатты. Сонымен қатар батыстық та, шығыстық та отырықшы мәдениеттен барлық сипатымен дараланатын көшпеліліктің бесігі болуы да Ұлы даланың оқшау бітім-болмысын қалыптастырды. Ежелгі ғұндардың, сақтардың, түркілердің ат тұяғының дүбірі бір сәтте толастамаған алып далада өзгеше тұрпатты әдебиет те қалыптасты. Ол ауызша туып, ауызша тарала отырып, қоғамның барлық саласында жетекші орынға шықты. Сондықтан да Ұлы дала әдебиетінің атқарған көркемдік қызметінен басқа да сан-салалы қоғамдық, әлеуметтік міндеттері болды. Осы сипаттарымен эстетикалық, қоғамдық, тағылымдық, танымдық, тәрбиелік қызметтерді мүлтіксіз атқарып келді. Ұлы Дала төсін мекен еткен көшпелілер әдебиетінің көркемдік даралығы тұмса табиғатпен біте қайнасып кеткен дүниетанымнан туындаса, оның өзге қоғамдық қызметтері өмірдің сан алуан қажеттілігі мен зәрулігінен келіп шықты.

Оқшау бітімді дала әдебиетін ғылыми тұрғыда пайымдау – біздің заманымыздағы ең өзекті мәселелерінің бірі. Әсіресе, еліміз егемендік алып еңсесін тіктеген шақта, өткенді түгендеудің, тарихи жадыны жаңғырта сақтаудың қажеттілігі айқын кезеңде мұндай зерттеулердің орны өлшеусіз. Ұлы даланың негізгі бөлігін алып жатқан қазақ сахарасы да – бұл өлкенің негізгі қасиет-белгілерінің ошағы. Көрнекті ғалым Мырзатай Жолдасбековтің осы игі істердің алдыңғы легінен көрінуі, оның 1918 жылы «Ғылым» баспасынан шыққан «Ұлы дала әдебиеті» атты зерттеу еңбегі қоғамдық, мемлекеттік, ұстаздық қызметтерді атқара жүріп, зерттеушілік іспен де біте қайнасып кеткенін көрсетті. Әрине, «Ұлы дала әдебиетіндегі» қамтылған материалдардың денін зерттеушінің бүгін ғана қолға алмағандығы көпшілікке аян. Бұрыннан оқырманға етене таныс еңбектердің жаңаша мәнмен жымдастырыла топталып, қайта ұсынылуы автордың тақырыпқа деген адалдығымен қоса, құнды қазынаны халқымен қайта қауыштыру қажет санаған зәрулігінен

деп қабылдағанмыз жөн. Осы тұста профессор Ш.Ыбыраевтың М.Жолдасбеков еңбектері туралы: «Әлбетте, онан бергі қоғамдағы дүбірлі өзгешеліктерге, ғылымдағы тынымсыз ізденістерге қатысты түзетулердің, толықтырулардың, қайта қарап, жаңаша пайымдайтын мәселелердің бола беретіндігі табиғи жағдай. Бірақ сол тұстағы ой-топшылаулардың дені қазақ әдебиетінің байырғы кезеңі үшін түпқазық болып қазақ әдебиеттану ғылымында мықты орнықты» [1, 258 б.], – деген ойын құптаймыз.

«Ұлы дала әдебиеті» зерттеуінде қамтылған әдеби мұралардың негізгі сүйегі көшпелі дәуірлер әдебиетінің сыр-сипатын танытарлықтай ерекшелігімен көзге түседі. Дала мәдениетінің алтын өзегі ауыз әдебиеті десек, еңбекте қамтылған сөз өнері үлгілері де әу баста ауызша туып, ауызша тарағандығы анық. Олардың бізге жету жолы ғана әр түрлі. Бұл жөнінде зерттеушінің өзі былай дейді: «Жалпы, Ұлы дала әдебиеті бүгінгі дәуірге үш тәсілмен жетіпті: Тасқа бәдізделген мәтін (Орхон ескерткіштері); Орта ғасырларда қағазға түсіп, қолжазба нұсқада жеткен жыр-дастандар; Көрнекті өкілдері ХХ ғасырға дейін ауызша дәстүр арнасында жеткен төкпе ақын-жыраулар мұрасы» [2, 18 б.], – дейді. Әрине, бұдан басқа да сөз өнеріміздің тарихын толықтыратын шығармалар жеткілікті. Алайда ислам дінінің ықпалымен пайда болған, араб, парсы әдебиетінің көркемдік шарттарына орайластырылған, оқымысты адамдарға, патша төңірегі мен сарай қызметкерлеріне арнап жазылған, сондай-ақ қалалық мәдениеттің дәуірлеген тұсында отырықшы өмірдің салт-санасы туғызған мұралар да мол. Ал Ұлы дала әдебиеті дегенде, ойымызға бұл тектес туындылар емес, алдымен көшпелі өмірдің төл баласындай ауызша мәдениет пен әдебиеттің ойымызға оралатыны аян.

Жаңа мемлекет құруда бабалар салып кеткен рухани арнаны қайта іздейтінімізді, ұлттық сананы қайта қалыптауда өткенімізге оралатынымызды, көненің көзінің бізге рухани нәр берерлік қуаты сөз өнері арқылы келетінін зерттеуші әуел баста сезгендей екен. Бұл оның зерттеу нысанының бастағанда-ақ Ұлы даланың сөз өнері болғандығынан аңғарылады. Бұл жерде ғалымның өзі көбірек үңілген – әрісі Иоллығтегін, Тоныкөктерден, берісі Жамбыл, Кенендерден қалған сәуегейліктің сыры әдебиеттің көшпелі қоғамда тек қана көркемдік қызмет атқарғанынан емес, қоғамдық-әлеуметтік салмағының да орасан зор болғанын көрсетеді.

«Ұлы дала әдебиетіндегі» ой-талдауларға қарағанда, мұны бұрын жүріп өткен соқпақты қайта шиырлау деп емес, асыл қазынаға қайта оралу және оған жаңа заман талабының биігінен көз тастау деп бағалауға толық негіз бар. Мұнда көне тас жазулардың оқылу, зерттелу жайы, олардың тарихы, ондағы жетістіктер мен кемшіліктер саралана отырып, осы тұрғыда қаралуы тиіс мәселелер де күн тәртібіне қойылады. Көне түркі ескерткіштерінің, әсіресе, Орхон-Енисей жазбаларының жанры жөнінде, оның поэзия мен прозаға қатыстылығы жөнінде әр түрлі пікірлер таразыланып, олардың дұрысы мен бұрысы дәлелді түрде оқырманға ұсынылады. Әдетте, біз алдыңғы орында қарап дағдыланған орыс ғалымдарының да, ұлт ғалымдарының да еңбектерінің хронологиялық тәртібін сақтай отырып талдауын ғылыми жітіліктің үлгісі деуіміз керек. Кезінде үлкен дауға айналған – бір жағында А.Щербак, екінші жағында И.Стеблева болған айтысқа да көкейге қонымды төрелік айтылады. Сол тұста көпшілік және беделді ғалымдар қарсы болған Стеблеваның Орхон-Енисей жазбаларын поэзиялық үлгі деп есептеуін [3] құптай отырып, автор ол пікірдің де жетегінде біржола кетпеген. Ғалым Күлтегін, Білге қаған ескерткіштерінің қазақ халқының эпикалық мұраларындағыдай қара сөз бен өлең жырдың кезектесіп келуі үлгісінде жазылғандығын нақты мысалдармен дәлелдеп берген. Ол жәдігерліктерде қазақтың ауызша поэзиясының ырғағымен, ұйқас түрлерімен, дыбыстық әуезділігімен үндес тұстардың мол екендігін айқындай отырып, прозалық бөлімдердің міндеті баяндалып отырған жағдайды нақтырақ түсіндіру үшін барынша қарапайым үлгіде жұмсалатындығын дәл танып білген. М.Жолдасбеков тасқа түскен ерлік жырларын жоғары

оқу орындарының филология факультеттеріне арналған хрестоматияда алғаш рет осы айтылған сыр-сипатымен қазақ тілінде сөйлеткен де еді [4, 26-56 б.].

Ғалым Орхон ескерткіштерінің тарихилығына да дендеп бойлаған. Өте ерте дәуірлердегі тарихи шындықтың әдеби мұрада көркемдік шешім тауып, оның қаншалықты деңгейде шығармашылық жинақтауға түскендігін айқындау оңай емес. Бұл мәселені оң шешу үшін сол дәуірдегі түркі жұртын сырттай бақылап, ол қоғамдағы әрбір қалт еткен құбылысты хатқа тіркеп отырған көршілес Қытай сияқты мемлекеттердің мұрағаттарында сақталған тарихи деректермен салыстырып қарастыру арқылы мүмкін болмақ. Орхон жазбаларындағы аттары аталатын, ерлік істері баяндалатын тарихи тұлғалардың көркем бейнеге айналу заңдылықтарына да тоқталады. Бумын, Құтлық, Қапаған, Елтіріс, Білге сияқты қағандардың өмір тарихына үңіле отырып, олардың халық жадында ұзақ сақталып, өлең-жырға өзек болуының заңды екендігін көрсетіп өткен. Бұл жырлардың негізгі өзегі жоқтау, мадақ екендігіне назар аударған. Сондай-ақ көне жазбаларда айтылатын теліс, қырғыз, қарлұқ, түргеш, қаңғар сияқты ру-тайпалардың да тарихына дендеп бойлайды. Әрине, әр дәуірдің өзіне ғана тән жалпыға ортақ әлеуметтік, дүниетанымдық ерекшеліктері болатыны және олардың сөз өнерінің мазмұндық негізіне айналатынына да ден қойған. Осыны ескере отырып, түркі халықтарының діни көзқарастарына да тоқталып өтеді. Көне түркілердің тәңірге сиынып, жер мен суды қасиет тұтқанын, сондай-ақ елге қадірлі тұлғалар дүниеден өткенде оларды жоқтаудың айрықша мәнге ие болғандығын да тереңнен байыптайды.

Автор жасаған Орхон ескерткіштері мәтіндерінің аудармасына үңіле отырып, оның аудармашылығының да ғылыми көзқарасымен сабақтас екенін көреміз, шындығында да, көне түркілердің сөз өнерінде эпикалық жырдың басым болғандығын және оның қазақтың қаһармандық жырларымен мазмұндас, пішіндес екендігін айқын сеземіз, Күлтегін, Тоныкөк ескерткіштерінің эпикалық сыр-сипаттарын айқынырақ көреміз. Бұл шығармалардың көп бөлігі қазіргі күнде де қазақ оқырманына түсінікті десек артық айтқандық емес. Ғалымның аталмыш жәдігерліктердің біраз бөлігін көне түркі тілінде беруі бұл ескерткіштердің төл мұрамыз екендігін сезіндіргісі келген ниетінен туған деу керек [5; 6]. Сондай-ақ бұл жырлардың орысша аудармасын қатар берудің де маңызы зор. Осы арқылы біз автор аударған мәтіннің түпнұсқаға қаншалықты жақын екендігін бажайлай аламыз. Зерттеушінің бұрынғы аудармаларды жетілдіре түскенін, түпнұсқаға барынша жақындағанын сезіне түсеміз.

М.Жолдасбековтің қазақ ғалымдарының ішінен алғашқы боп зерттеген және бүгін қайта оралып отырған Орхон ескерткіштері жөніндегі тың тұжырымдарының растығы күн өткен сайын дәлелденіп келе жатыр. Көне түркі жазбаларының көп бөлігі поэзиялық үлгі екендігі бізге туыстас халықтардың сөз өнерін салыстыру арқылы да айқындала түседі. Ислам дінін қабылдамаған, көне мәдени ерекшеліктердің көп сипатын сақтап қалған Сібірдегі түркілерде, әсіресе сахаларда поэзиялық туындылардың Орхон ескерткіштеріне барынша жақын екендігі де М.Жолдасбековтің пайымдауларын растай түседі.

Автор зерттеу еңбектің бірнеше жерінде жоқтау жанрына қайта айналып соғып отырады. Оның өзіндік себебі бар. *Біріншіден*, Әлкей Марғұлан айтқандай: «Жоқтау – Орхон жазуларының түбегейлі аялғысы» [7,236.] болып табылады. *Екіншіден*, М.Әуезовтен бастау алып, көптеген қазақ ғалымдары, оның ішінде автордың өзі де қолдаған қазақ қаһармандық жырларының әуел баста жоқтаудан пайда болғандығы жөніндегі пікірі негізінде Орхон ескерткіштері мен қазақ қаһармандық жырларының туыстығы тек шығарманың өзінде ғана емес, оның пайда болу үдерісінде де бар екендігі аңғарылады. *Үшіншіден*, автор арнайы қарастырған қазақ ауыз әдебиеті өкілдерінің сонау ықылым замандарда Тоныкөк, Иоллыгтегін сияқты сөз ұсталарының үлгісімен елге қадірлі тұлғаларға арнап жоқтау жырларын шығарғандығы – зерттеуде қамтылған шығармашылық тарихтың дәстүрлік өзегінің бірі. Осылардың барлығын ескергенде, зерттеушінің жоқтау туралы терең тұжырымды ойлар

айтуы табиғи.

Орхон жазбаларының қазақ қаһармандық эпостарымен туыстығы оның идеялық, тақырыптық қырынан да, сюжеттік-көркемдік жүйесінен де жарқын түрде көрінетіндігін айта отырып, олардың себебі ретінде ауызша туып, ауызша тарағандығын, ауыздан-ауызға өткендігін, көшпелі тіршілік туғызған өмір шындығының ортақтығын атап өтеді. Мұнда, әсіресе, тұлпар бейнесінің басты орынға шығатынын көрсеткен. Сондай-ақ ауызша әдеби дәстүрге тән қайталаулардың, соғыс суреттерінің молдығын тап басып айтқан. Соғыс қимылдарын айқынырақ бейнелейтін теңеулер мен эпитеттердің бірнеше шоғырын көрсетіп өтеді. Бұлар да қазақ қаһармандық эпосы мен көне түркі жәдігерліктерінің арасындағы айрықша үйлесімді тұстар [8, 38-41].

Ғалым Күлтегін, Тоныкөк, Елтіріс бейнелеріне де көркемдік-идеялық талдаулар жасайды. Орхон ескерткіштерінің басты ерекшеліктерін жіліктеп көрсетеді. Олардың түркі халқына арналған үндеу-жыр үлгісінде жазылып, шығарманың ерлік сюжетке құрылғанын, сондай-ақ соғыс суреттерінің айрықша шабытпен жырланатынын, тұлпар бейнесінің басты орынға шығатынын, тұтас шығарманың жыр мен қара сөз араласып келетін қаһармандық эпос екенін, ауызша сөз өнеріне тән риторикалық сұрақтардың ерекше көптігін тәптіштейді. Күлтегін ескерткішінің кіші жазуы мен үлкен жазуының композициялық құрылымын да нақты көрсетіп өтеді.

Зерттеуші еңбегінің ең мәнді тұстарының бірі – Орхон ескерткіштерінің көркемдігіне арналған беттер. Мұнда жыр жолдары нақты айқындалып, олардың ырғақтық-буындық түрлері ескерткіштен алатын көлемдік көрсеткіші нақты кестемен берілген. Шығарманың өлеңдік сипатын байыптай отырып, мұндағы бейнелі сөздердің молдығын шешендік, риторикалық сөйлеуге жақындығын, өлең шумақтарының және ұйқасының, ырғақтық қалыбының әр түрлілігін бөліп көрсеткен. Көне жырлардағы бейнелеу тәсілдерінің, әсіресе, эпитеттердің, теңеулердің, аллегория мен метонимиялардың, сондай-ақ мақал-мәтелдерге жақын даналық сөздердің нақты мысалдарын бере отырып, жалпы алғанда, Орхон жазбаларының стильдік ерекшеліктерін барынша айқындаған.

«Ұлы дала әдебиеті» зерттеу еңбегінің үлкен бір бөлімі «Қорқыт ата кітабына» арналған. Зерттеуші бұл тарауды Қорқыт жайындағы аңыздар мен Қорқыт тұлғасынан бастайды. Қазақ халқының аузындағы Қорқыт туралы аңыз-әңгімелердің, Қорқыт шығарған деп есептелетін музыкалық мұралардың тарихпен сабақтастығын айта отырып, Әбілғазы Баһадүрдің «Түрік шежіресінде» берілген деректерге тоқталып, олардың бәрінің «Қорқыт ата» кітабымен байланысты екендігін атап өтеді. Бұдан соң «Қорқыт ата» кітабындағы жырлардың әрбіріне жеке-жеке тоқталып, жырдың мазмұны баяндалған соң, олардың идеясы мен оның қазақ эпикалық мұраларымен сабақтастығын талдап отырады. Бұл тұста зерттеушінің өз ұстазы М.Әуезовтің 1927 жылы шыққан «Әдебиет тарихы» еңбегіндегі үлгіні байқаймыз. Бұдан ғалымның өзінен бұрынғы ғылыми мұраларды қаншама уақыт өтсе де, ескірген деген көзқараспен емес, құрметпен қарап, олардың дәстүрге айналуға лайықты тұстарын үлгі етуді қаперінен шығармайтынын да аңғарамыз. Автор музыкалық мұраларға тоқталғанда Қорқыт есімімен байланысты мәдени мұралардың барлығына ортақ көркемдік тұтастық пен идеялық бірліктің бар екендігін есепке алған.

Ғалым «Оғыз-нама» жырына да осы ізбен келеді. Мұнда жырдың зерттелуі, көне түркі тарихи-жазба ескерткіштеріндегі Оғыз есіміне қатысты пікірлер мен деректер және «Оғыз қаған» дастанының мазмұны мен тарихи шындыққа қатысы, сондай-ақ жырдың идеясы талданады. Бұл жерде ғалымның тағы да сипаттамалық-тәжірибелік еңбекпен терең шұғылданғаны көрінеді. Жырдың тіліне арналған тараушада мұндағы сөздердің қазіргі қазақ тілімен байланысы нақты көрініс тапқан. Сондай-ақ жырдың көне Орхон ескерткіштерімен ұқсастығына, ортақ тұстарына назар аударылады.

Шалқыған шалқар ауыз әдебиетінің көне замандардағы үлгісі әрине Орхон жазбалары,

«Қорқыт ата кітабы» және «Оғыз қаған» дастандарынан көрінетіні күмәнсіз. Ал түркі халықтары Қарахан, Хорезм, Селжұқ т.б. үлкен мемлекеттер құрып, қала мәдениеті өркендеген тұста жазба әдебиеттің ықпалы арта түсті. Әрине, жазба әдебиеттің әрдайым өзіне дейін қалыптасып қойған көркемдік дәстүрді негізге алып дами бастайтындығы заңдылық. Ортағасырлық жазба әдебиеттен соң ауызша дәстүрдің Қазақ хандығы тұсында қайтадан басты орынға шыққандығы белгілі. Жоғарыда айтқанымыздай, далалық мәдениеттің негізгі сипаты ауызша өнерде екендігін ескерген зерттеуші бұдан соңғы қазақтың авторлық ауыз әдебиетінің өкілдеріне тоқталған. Ауыз әдебиетінің әбден кемеліне келген, оның жазба мәдениетпен қайта тоқайласатын тұсында өмір сүрген жыр алыптарының өмірі мен шығармашылығының таңдалып алынуы да түсінікті болса керек. Бұл тұста Жамбыл тұлғасының дараланатыны заңды. Жазушы М.Мағауин айтқандай, қазақты алғаш әлемге танытқан Жамбыл Жабаеттың тұлғасы арқылы суырып салмалық өнердің барлық басты ерекшеліктерін айқындаудың мүмкіндігі мол. Жамбыл тұлғасында ауыз әдебиеті мен және оның іргетасы саналатын фольклордың негізгі ерекшеліктері мол жинақталған. Жамбыл – айтыскер, эпик-жыршы әрі жырау. Әлемді таңғалдырған Жамбылдың тарих сахнасына шығуының да өзіндік заңдылықтары бар. Сонау Тоныкөк, Иоллығтегін, Қорқыт, Сыпыра жыраулардан басталған ауызша дәстүрдің, жыраулық өнердің барлық қасиет-белгілері дамып келіп, Жамбыл тұлғасымен толығып, қорытындыланды деуге болады.

Жамбыл өзі өмір сүрген кезеңдегі қазақ халқының ақындық мектептерінің әр түрлі дәстүрлерін бойына сіңірді. Ол айтыскерлік, суырып салмалық өнерді өзінің ұстазы Сүйінбайдан үйренсе, эпик-жыршы ретінде Майлықожа, Құлыншақтардың үлгісін алды. Сондай-ақ Жамбылдың өзге де дәулескер сөз өнері өкілдерінен бата алғаны мәлім. Жамбылдың басынан өткерген, көзімен көрген өмір шындығының да тұтастай өткен тарихтың барлығын қорытындылаушы сипаты болды десек артық айтқандық емес. Отаршылдық саясаттың зардаптары, оған қарсы күрес, ел тағдырын шешкен осындай ұлы оқиғалардан ой түйген, ғасырлар бойғы ауыз әдебиетінің нәрін бойына сіңірген Жамбыл шын мәнінде қазақты әлемге танытарлық тұлға болып қалыптасты.

«Ұлы дала әдебиетінің» «Жамбыл және оның ақындық ортасы» деген тарауында осы мәселелердің барлығы жан-жақты, байыпты түрде сараланады. Бұдан соң Жамбылдың тағылым алған ұстаздары, әсіресе Сүйінбайдың өмірі мен шығармашылығына толыққанды талдау жасайды. Сондай-ақ Жамбыл ұстаз тұтқан Майкөт Сандыбайұлының және оның айналасында болған дүлділ ақындардың шығармашылық қарым-қатынасы, ақындық ерекшеліктері сөз болады. Жамбыл қалыптастырған мектептің де басты ерекшеліктері Жамбылдың шәкірт ақындарының өмірі мен шығармашылығына жасалған шолулары арқылы жан-жақты көрсетіледі.

Кенен Әзірбаевтың өмірі мен шығармашылығына арналған тарау Жамбыл мектебінің жазба мәдениетпен қатарласа дамып, кең қанат жайғандығын көрсетеді. Ғалым Кенен Әзірбаевтың өскен ортасы, атқарған қоғамдық қызметтері, басынан өткерген барша әлеуметтік-қоғамдық, саяси оқиғалардың ақын шығармашылығын қалыптастырудағы орны, ақынның өлең-жырлары, оның әдебиеттегі алатын орны мен идеялық-көркемдік құндылығы, өз ортасымен шығармашылық байланыстары туралы кеңінен толғайды. Жамбыл мен Кенен арасындағы ұстаз бен шәкірттік байланыс арқылы авторлы ауыз әдебиетінің кемелденген сыр-сипатынан мол мағлұмат береді. Ғалым Жамбыл мен Кененнің шығармашылық байланысы, олардың қазақ әдебиетінен алатын орны туралы былай деп ой қорытады: «Жамбыл мен Кенен маңдайдағы қос шырақтай, халық поэзиясының айы мен жұлдызындай, мәңгі бірге жасайды, домбыраның қос ішегіндей бірге күй шертеді, жыл асқан сайын арман, құдірет, аңыз адамдарына айнала береді, алыстаған сайын Алатаудай сұлуланып, биіктей береді» [1, 362 б].

Еңбектің соңғы тарауы «Алтын түйін» деп аталады. Бұл тараудың атының өзі бұрынан келе

жатқан көне жәдігерліктерді («Алтын топчы») еске салатын реминисценциялық сипатымен ақ еңбектің сол көне мұралардың өзіндей сырлы мәнге ие екендігін сездіретіндей. Бұл тарау Күлтегін ескерткішінің көшірмесін Қазақстанға алып келу оқиғасы жөнінде баяндалғанымен, оған қатысты айтылған ғылыми ой-пікірлердің, түйіндеулердің негізінде Орхон ескерткіштерінің ұлттық санамыздан, мәдениетімізден алатын орны мен мән-маңызы бедерленеді. Еңбекте қамтылған басты мәселелердің барлығын ойымызға сыйғыза алар болсақ, ұлттық мәдениетіміздің алтын өзегі – Ұлы дала әдебиетінің негізгі сыр-сипатын біршама таныдық дей алар едік. Ұлы дала әдебиетіндегі ұрпаққа қалдырған бабалар өсиетін, аманатын, жалпы алғанда, ұлағатын танып-білу оңай шаруа болмаса, оны таныту одан да күрделі іс екені мәлім. Мұндай салмақты, маңызды, жауапты істі атқаруда ғылыми таным мен пайымның ғана қарымы аздық етер еді дей аламыз. Бұған қоса, сол Иоллығтегін, Тоныкөктерден бастап, Жамбыл мен Кененге дейін келген, ел басшысының жанында жүріп, мемлекет құруға ат салысқан қоғам қайраткерінің де қасиет-қабілетінің болғандығы істің бүтіндігінің кепілі болар еді. «Ұлы дала әдебиеті» авторының бойынан осы сипаттардың қатар табылуы және соның себебінен ұлт үшін қажет шақта дүниеге келген көлемді зерттеу еңбегінің қолымызға тиюі – бүгінгі күннің рухани сұранысының нәтижесі.

Әдебиет

1. Мың жылдық жолаушы VII том. М.Жолдасбеков жайлы ой-толғамдар. Мақалалар. Өлең-жырлар. Лебіздер. – Астана: «Күлтегін», 2012. – 536 б.
2. Жолдасбеков М. Ұлы дала әдебиеті. – Астана: «Ғылым» баспасы, 2018. – 416 б.
3. Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. – М.: Наука, 1976. – 215 с.
4. Ертедегі қазақ әдебиеті хрестоматиясы. Құрастырған: Б.Кенжебаев, Х.Сүйіншәлиев, М.Жолдасбеков, М.Мағауин, Қ.Сыдықов. – Алматы: Мектеп, 1967. – 207 б.
5. Жолдасбеков М. Көне түрік жазба ескерткіштері. – Астана: Ғылым, 2017. – 288 б.
6. Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық Атласы. – Астана: Күлтегін, 2005. – 360 б.
7. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр-аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б.
8. Ибраев Ш. М.Жолдасбековтің әдебиет тарихын зерттеу еңбектері. М.Жолдасбековтің 80 жылдық мерейтойына арналған «Түркі әлемі және халықаралық байланыстар: тарих, тұлға, келешек» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. 26-27 мамыр. – Астана, 2017. – 443 б.

References

1. Joldasbekov M. (2012) Ming jıldıq jolaushı VII tom [Thousand-year passenger. VII volume]. M. Joldasbekov jaylı oy-tolgamdar. Makalalar. Oleng-jırlar. Lebızder [Conspiracy about M. Zholdasbekov. Articles. Poems. Comments]. Astana, Kultegin. p. 536. [in Kazakh].
2. Joldasbekov M. (2018) Ulı dala adebieti [The Great Steppe Literature]. Astana, Gılım baspası [Science publishing house]. p. 416. [in Kazakh].
3. Stebleva I.V. (1976) Poetika drevnetyurkskoy literaturı i yie transformaciya v ranneklassicheskiy period [Poetics of ancient Turkic literature and its transformation in the early classical period]. Moskva [Moscow], Nawka [Science]. p. 215. [in Russian].
4. (1967) Ertegedi qazaq adebieti khrestomatiyası [Ancient Kazakh Literature Chronology]. Qurastırghan [Compiled by]: B. Kenjebaev, X. Suyinshaliev, M. Joldasbekov, M. Magauin, Q. Sidiqov. Almaty, Mektep [School]. p. 207. [in Kazakh].
5. Joldasbekov M. (2017) Kone Turik jazba eskertkishteri [Old Turkic inscriptions]. Astana, Gılım [Science]. p. 288. [in Kazakh].
6. Joldasbekov M., Sartqojaulı Q. (2005) Orkhon eskertkishterining tolıq Atlası [Full Atlas of Orkhon Monuments]. Astana, Kultegin. p. 360. [in Kazakh].
7. Margulan A. (1985) Ejelgi jır-anızdar [Ancient Psalms]. Almaty, Jazushi [Writer]. p. 368. [in Kazakh].

8. Ibraev Sh. (2017) M. Joldasbekovting adabiet tarixhın zertteu enbekteri. M.Joldasbekovtin 80 jıldıq mereytoyna amalğan «Turki alemi jane khalıqaralıq baylanıstar: tarikh, tulga, keleshek» attı khalıqaralıq gilimi-teoriyalıq konferenciya materialdari [The research works of M. Zholdasbekov's literature. Materials of international scientific and theoretical conference "Turkic world and international relations: history, personality, future" dedicated to the 80th anniversary of M.Zholdasbekov]. 26-27 mamir [May 26-27]. Astana. p. 443. [in Kazakh]

PUBLICATION ETHICS

For authors:

Submission of articles to the scientific publication office means the authors' consent to the right of the Publisher, L.N. Gumilyov Eurasian National University, to publish articles in the journal and the re-publication of it in any foreign language. Submitting the text of the work for publication in the journal, the author guarantees the correctness of all information about himself, the lack of plagiarism and other forms of improper borrowing in the article, the proper formulation of all borrowings of text, tables, diagrams, illustrations.

The author(s) should provide a cover letter with the article to the journal editors.

Requirements for provided articles.

The article

- must be issued according to the requirements of the editorial board;
  - at the time of sending the article should not be published or be pending in another edition;
  - must contain original research results;
  - must include the results only of the author work / team of authors (the inclusion of other persons is unacceptable);
- It is assumed that at the time of sending the article, all authors agree with the publication in this journal and do not object to the order of indication of the authors in the article;
- should include in the list of citations only those peer-reviewed sources that were actually used in the course of the study;
  - should indicate all sources used (including the work of the author / team of authors).

For reviewers:

- all articles received for review must be viewed as a confidential document. A peer reviewer has no right to use unpublished article materials in his own research. The reviewer may send material to third parties only with the permission of the editor-in-chief;
- according to the journal review policy, the journal uses a one-sided "blind" review procedure, when the authors' data are known to the reviewer. In this connection, the object of reviewing should be the results of the obtained research, and not the author/team of authors. Expert opinion should not depend on the gender, nationality, religion and other personal qualities of the author / team of authors;
- the reviewer needs to submit an objective work assessment to the editor, if necessary, suggest options for improving the submitted material;
- the reviewer must refuse to review the material, notifying the editor if he/she is not a specialist in the subject matter of the material;

For editors:

Editor-in-Chief and members of the editorial board undertake

- pay special attention to the qualitative composition of articles;
- in determining who is responsible for the article, make his reasoned decision by agreement (or disagreement) with the reviewers' decisions on the article;
- participate in meetings of the journal editorial board, make decisions on determining the content of journal issues.

Editor-in-Chief;

- identifies two reviewers who are not members of the journal editorial board (scientists or specialists in relevant topics) for each article that has passed the initial review for compliance with technical requirements;
- on the basis of peer-reviews and the conclusion of the responsible member of the editorial board, makes the final decision on the publication of the received material. The decision of the editor-in-chief is brought up for discussion by the editorial board;
- In his/her decision, the Editor-in-Chief is guided solely by scientific considerations and compliance with publishing standards. The decision of the Editor-in-Chief and the editorial board should not depend on the gender, nationality, religion and other personal qualities of the author/team of authors;

Open Access Policy

The journal 's articles are directly accessible to all, based on the principle that free open access to research results increases universal knowledge.

ЖАРИЯЛАУ ЭТИКАСЫ

Авторлар үшін:

Автордың қолжазбаны редакцияға жіберуі мақаланың «Turkic Studies Journal» журналында басылуына, шетел тіліне аударылып қайта басылуына келісiмiн бiлдiредi. Автор мақаланы редакцияға жіберу арқылы автор туралы мәліметтің дұрыстығына, мақала көшірілмегендігіне (плагиаттың жоқтығына) және басқа да заңсыз көшірмелердің (мәтін, кесте, диаграмма, безендірудің барлық сызбалары заңды түрде тіркелгендігіне) жоқтығына кепілдеме береді.

Жіберілген қолжазбаға қойылатын талаптар.

Қолжазба:

- редакция талаптарына сәйкес рәсімделген болуы қажет;
- басқа басылымда жарияланбаған және жариялауға жіберілмеген болуы керек;
- оригиналды зерттеу нәтижелерін қамтуы қажет;
- автордың/авторлар тобының ғана зерттеу нәтижелерін қамтуы қажет;
- баспаға қолжазбаның жіберілуі автор/авторлардың мақаланың жіберілуімен таныстығын, қолжазбада көрсетілген авторлардың кезегіне қарсы еместігін білдіреді;
- әдебиеттер тізіміне тек зерттеу барысында пайдаланылған әдебиеттер енгізіледі;
- қолданылған барлық әдебиеттер тізімі (автордың/авторлар тобының еңбектерімен қоса) мақалада көрсетілуі қажет.

Рецензенттер үшін:

- рецензияға түскен әрбір мақала құпия құжат ретінде қарастырылады. Рецензент өзінің жазбаларында жіберілген мақаланың қандай да бір материалдарын пайдалана алмайды. Рецензент қолжазба материалдарды бас редактордың рұқсатымен ғана үшінші тұлғаға жіберуі мүмкін;
- журналдың біржақты анонимді рецензиялау саясатына орай, қолжазба авторы туралы деректер рецензентке мәлім болады. Осыған байланысты, рецензия объектісі қолжазба авторы/авторлар тобы емес, қолжазбада алынған нәтижелер болып табылады. Рецензент шешімі автордың/авторлар тобының гендерлік, ұлттық, діни және басқа жеке қасиеттеріне тәуелсіз болуы қажет;
- рецензент редакцияға объективті түрде бағаланған қолжазбаға берілген пікірді және, қажет болған жағдайда, мақаланы жетілдіру ұсыныстарын беруі қажет;
- рецензент зерттеу тақырыбының маманы болмаса, редакторды хабардар етіп, материалға пікір беруден бас тартуы қажет;

Редакторлар үшін:

Бас редактор және редакция алқасы мүшелерінің міндеттері:

- жарияланатын мақалалардың сапасына ерекше көңіл бөлу;
- редакция алқасы құрамынан мақалаға жауапты болып тағайындалған жағдайда рецензенттер пікірімен келісетіндігін (немесе келіспейтіндігін) нақты дәлелдермен негіздеу;
- редакция алқасының отырыстарына қатысу, журнал мазмұнын анықтайтын шешім қабылдауда өз пікірін білдіру.

Бас редактор:

- техникалық талаптарға сәйкестікке тексерілген әрбір мақалаға журналдың редакция алқасы құрамына кірмейтін екі рецензент және редакция алқасынан мақалаға жауапты бір маман тағайындайды;
- рецензенттердің пікірлері мен редакция алқасының жауапты мүшесінің қорытынды пікірі бойынша қолжазбаны жариялау туралы қорытынды шешім қабылдайды. Бас редактордың шешімі редакция алқасы отырысында талқыланады;
- бас редактор шешім қабылдауда тек мақаланың баспа стандарттарына сәйкестігі мен онда алынған ғылыми нәтижелерді басшылыққа алады. Бас редактордың және редакция алқасының шешімі автордың/авторлар тобының гендерлік, ұлттық, діни және басқа жеке қасиеттеріне байланысты болмауы керек.

Ашық қолжетімділік саясаты

Зерттеу нәтижелерінің ерікті түрдегі ашық қолжетімділігі принципіне негізделген журнал мақалаларының баршаға бірдей қолжетімді болуы әмбебап білімді молайтуға қызмет етеді.

INFORMATION FOR AUTHORS

1. In order to having published an article to the journal, it is mandatory to send the report text to email turkicjournal@gmail.com address of the organizational committee.

Language of publishing: Kazakh, Russian, English

2. Submission of articles to the scientific publication office means the authors' consent to the right of the Publisher, L.N. Gumilyov Eurasian National University, to publish articles in the journal and the re-publication of it in any foreign language. Submitting the text of the work for publication in the journal, the author guarantees the correctness of all information about himself, the lack of plagiarism and other forms of improper borrowing in the article, the proper formulation of all borrowings of text, tables, diagrams, illustrations.

3. **Length** – 7-15 pages.

4. Scheme of articles construction:

- article title should written in capital letters, center alignment;
- on the next line (bold italic type, right alignment) – Full name of the article's author;
- on the next line (italic type, right alignment) – academic status, academic degree, name of higher institution, city or job position, work place, city (clipping is not allowed);
- on the next line (italic type, right alignment) – E-mail for contacts;
- abstract – optimum size is 100-150 words. Abstract is written in English and is given before the main text;
- keywords – 5-10 words. Keywords separate from each other a point from a comma;
- article title, full name of the article's author, academic status, academic degree, abstract, keywords should be given in 2 languages (English and on the article's language);
- for typing, formulae and charts Microsoft Word editor should be used for Windows. Text editor options: all field for 2 cm; Times New Roman font, font size is 12; interline interval is 1,15; full justification; indenture 1 cm; portrait page orientation;
- references in the text on the relevant source from the list of references are made out in square brackets and should be given as cited.
- The list of references is attached in two variants:

1. transliteration

2. translated into English.

The font of the list is Times New Roman of 10 points, the first line of the paragraph with a ledge of 0.5 cm, alignment on width with transfers;

For example:

Example of a references design :

1. Аксартов Р. М., Айзиков М. И., Расулова С. А. Метод количественного определения леукомизина // Вестн. КазНУ. Сер. хим – 2003. –Т. 1. № 8. – С. 40-41.
2. Абимильдина С. Т., Сыдыкова Г. Е., Оразбаева Л. А. Функционирование и развитие инфраструктуры сахарного производства // Инновация в аграрном секторе Казахстана: Матер. Междунар. конф., Вена, Австрия, 2009. – Алматы, 2010. – С. 10-13.
3. Курмуков А. А. Ангиопротекторная и гиполипидемическая активность леукомизина. – Алматы: Бастау, 2007. – С. 3-5.
4. Соколовский Д. В. Теория синтеза самоустанавливающихся кулачковых механизмов приводов [Электрон. ресурс]. – 2006. – URL: http://bookchamber.kz/stst_2006.htm (дата обращения: 12.03.2009)
5. Петушкова, Г.И. Проектирование костюма : учеб. для вузов / Г.И. Петушкова. – М.: Академия, 2004. – 416 с.

References

1. Aksartov R.M., Aizikov M.I., Rasulova S.A., (2003) Metod kolichestvennogo opredeleniia leukomizina [Method of quantification of leucomizm], Vestn KazNU. Ser. khim. [Bulletin of KazNU. chemisty series]– Vol. 1. No 8. P. 40-41. [in Russian].
2. Abimuldina S.T., Sydykova G.E., Orazbaeva L.A. Funktsionirovanie i razvitie infrastruktury sakharnogo proizvodstva [Functioning and development of sugar production infrastructure] Innovatsiia v agrarnom sektore Kazakhstana: Mater. Mezhdunar.konf. Vena, Avstriia [Innovation in the agricultural sector of Kazakhstan: International conference. Viena, Austria], 2009. – Almaty, 2010. P. 10-13. [in Russian]
3. Kurmukov A.A. Angioprotektornaia i gipolipidemeskaia aktivnost leukomizina [Angioprotective and hypolipidemic activity of leucomysin]. – Almaty: Bastau, 2007. – P. 3-5. [in Russian]
4. Sokolovskii D.V. Teoriia sinteza samoustanavlivaiushchikhsia kulachkovykh mekhanizmov privodov [Theory of Synthesis of Self-Adjusting Cam Mechanisms of Drives [Electronic Resource] 2006. - Available at: http://bookchamber.kz/stst_2006.htm (Accessed: 12.03.2009)].
5. Petushkova G.I. Proektirovanie kostiama ucheb dlia vuzov [Costume design: book for universities].– PH: Akademiia, 2004.– 416 s.[in Russian].

АВТОРЛАРҒА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕЛЕР

1. Мақаланы журналға жариялау үшін ұйымдастыру комитетінің e-mail: turkicstudies@gmail.com электрондық мекен-жайына жіберу қажет.

Жарияланым тілі: қазақ, орыс, ағылшын

2. Автордың қолжазбаны редакцияға жіберуі оның мақаласын қандай да болмасын шет тілінде журналда жариялау және қайта жариялау үшін Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетіне өз құқығын білдіреді. Автор мақаланы редакцияға жіберу арқылы автор туралы мәліметтің дұрыстығына, мақала көшірілмегендігіне (плагиаттың жоқтығына) және басқа да заңсыз көшірмелердің (мәтін, кесте, диаграмма, безендірудің барлық сызбалары заңды түрде тіркелгендігіне) жоқтығына кепілдеме береді.

3. Көлемі – 7-15 бет.

4. Мақалаларды әзірлеу тәртібі:

- мақаланың атауы бас әріппен, жолдың тура ортасына жазылады;
  - келесі жолда (қалың курсив, оң жақ шеті бойынша теңестіріледі) – мақала авторының аты-жөні толық жазылады;
  - келесі жолда (курсивпен теріліп, оң жақ шеті бойынша теңестіріледі) – ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі, ЖОО атауы, лауазымы, жұмыс орны, қаласы (қысқартуларға жол берілмейді);
  - келесі жолда (курсивпен, оң жақ шеті бойынша көрсетіледі) – байланыстар үшін E-mail көрсетіледі;
  - түйін ағылшын тілінде жазылады және негізгі мәтіннің алдында беріледі (көлемі 100-150 сөз);
  - кілт сөздер – 5-10 сөз. Кілт сөздер бір-бірінен үтірмен бөлінеді;
  - мақаланың атауы, автордың аты-жөні, ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі екі тілде беріледі (ағылшынша және мақаланың тілінде);
  - мәтінді, формулаларды және кестелерді теру үшін Windows-ке арналған Microsoft Word редакторын пайдалану керек. Мәтін редакторының параметрлері: барлық шеті 2 см; Times New Roman қарпі, өлшемі – 12; жоларалық интервал – 1,15; ені бойынша теңестіріледі; абзацтық шегініс 1 см; беттің кескіні - кітап;
  - Мәтіндегі әдебиеттерге ретіне қарай жасалған сілтемелер шаршы жақша арқылы рәсімделеді.
  - Әдебиеттер тізімі екі үлгіде:
    1. Мақаланың түпнұсқасы бойынша;
    2. Транслитерациясы және ағылшын тіліндегі аудармасы беріледі
  - Тізімнің қарпі – Times New Roman кегль 10, абзацтық шегініс 0,5 см. Әдебиеттер тізімі 20-дан кем болмауы керек;
- Үлгі:

Қолданылған әдебиеттер тізімін рәсімдеу мысалдары

1. Аксартов Р. М., Айзиков М. И., Расулова С. А. Метод количественного определения леукомизина // Вестн. КазНУ. Сер. хим – 2003. – Т. 1. N 8. – С. 40-41.
2. Абимильдина С. Т., Сыдыкова Г. Е., Оразбаева Л. А. Функционирование и развитие инфраструктуры сахарного производства // Инновация в аграрном секторе Казахстана: Матер. Междунар. конф., Вена, Австрия, 2009. – Алматы, 2010. – С. 10-13.
3. Курмуков А. А. Ангиопротекторная и гиполлипидемическая активность леукомизина. – Алматы: Бастау, 2007. – 125 с.
4. Соколовский Д. В. Теория синтеза самоустанавливающихся кулачковых механизмов приводов [Электрон. ресурс]. – 2006. – URL: http://bookchamber.kz/stst_2006.htm (дата обращения: 12.03.2009)
5. Петушкова, Г.И. Проектирование костюма : учеб. для вузов / Г.И. Петушкова. – М.: Академия, 2004. – 416 с.

References

1. Aksartov R.M., Aizikov M.I., Rasulova S.A., (2003) Metod kolichestvennogo opredeleniia leukomizina [Method of quantification of leucomizm], Vestn KazNU. Ser. khim. [Bulletin of KazNU. chemistry series]– Vol. 1. No 8. P. 40-41. [in Russian].
2. Abimuldina S.T., Sydykova G.E., Orazbaeva L.A. Funktsionirovanie i razvitie infrastruktury sakharnogo proizvodstva [Functioning and development of sugar production infrastructure] Innovatsiia v agrarnom sektore Kazakhstana: Mater. Mezhdunar. konf. Vena, Avstriia [Innovation in the agricultural sector of Kazakhstan: International conference. Viena, Austria], 2009. – Алматы, 2010. P. 10-13. [in Russian]
3. Kurmukov A.A. Angioprotektornaia i gipolipidemeskaia aktivnost leukomizina [Angioprotective and hypolipidemic activity of leucomysin]. – Алматы: Bastau, 2007. – P. 3-5. [in Russian]
4. Sokolovskii D.V. Teoriia sinteza samoustanavlivaushchikhsia kulachkovykh mekhanizmov privodov [Theory of Synthesis of Self-Adjusting Cam Mechanisms of Drives [Electronic Resource] 2006. - Available at: http://bookchamber.kz/stst_2006.htm (Accessed: 12.03.2009)].
5. Petushkova G.I. Proektirovanie kostiума учеб dlia vuzov [Costume design: book for universities].– PH: Akademiia, 2004.– 416 s.[in Russian].

TURKIC STUDIES JOURNAL
2019. Vol.1, № 2 - Нұр-Сұлтан: ЕҰУ.-84с.
Басуға жіберілді 30.12.19.
Тираж - 50 дана.

Техникалық хатшы: Идрисова Г.А.
Редакцияның мекенжайы:
010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Сәтпаев к-сі, 2.
Тел.: +7 (7172) 709-500 (ішкі 31-434)
E-mail: turkicjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар
министрлігінде тіркелген.
31.07.19 ж. № 17814-Ж - тіркеу куәлігі